

Ahmed Reşid Paşa'nın İmâm-ı A'zam'ın Siyâsî Tercüme-i Hâli Adlı Eseri ve Değerlendirmesi

Öz: Safranbolulu Hacı Şerif Ahmed Reşid Paşa (1858-1918), Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Mu- sul ve Hicaz valiliği yapmış, İslam hukuku, tarih ve edebiyat alanlarında değerli eserler vermiş önemli bir şahsiyettir. 1858 yılında İstanbul'da dünyaya gelen ve 1918'de yine İstanbul'da vefat eden Ahmed Reşid Pa- şa'nın kaleme almış olduğu on iki eserden biri de İmâm-ı Âzam'ın siyasi hayatını kısaca ele aldığı *Hazret-i İmâm-ı A'zam'ın Siyâsî Tercüme-i Hâli* isimli risalesidir. Osmanlı Türkçesiyle yazılan bu risale, 24 sayfa olup, 1328/1911 yılında İstanbul'da basılmıştır. Ebû Hanîfe'yi (ö. 150/767) İmâm-ı Âzam yapan yönlerine değinen bu risale, İslamî ilimlerin tarihî sürecine ışık tutan önemli bilgiler de içermektedir. Risalede İmâm-ı Âzam'ın ilmî kapasitesi ve sonraki dönemlerde yapılan çalışmalara etkisi izah edilirken onun hem fıkıh ilminin hem de kelam ilminin kurucusu, önderi olduğu ifade edilmekte, her iki ilmin de "İmâm-ı Âzam"ı olduğu vurgusu, "Ebû Hanîfe hazretleri ilm-i kelâmda dahi İmâm-ı Âzam'dır" cümlesiyle yapılmaktadır. Risalede İmâm-ı Âzam; İmâmu'l-Ahrâr, yani soyunda esir ve köle bulunmayan, içtihatlarında hiçbir baskıya boyun eğmeden özgür düşüncesiyle hareket eden ve de yetiştirdiği müçtehitlerini baskı altında tutmadan kanaatlerini rahatça açıklamalarına imkân tanıyan bir kişilik olarak öne çıkarılmaktadır. Eser, Ebû Hanîfe'nin ilmî, ahlâkî, içtimâî ve siyasî yönü hakkında sair değerli bilgiler de ihtiva etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İmâm-ı Âzam, Ahmed Reşid Paşa, fıkıh ilmi, İslamî ilimler, İslam hukuku

تقييم الآثار والترجمة السياسية للإمام الأعظم لأحمد رشيد باشا

ملخص: الحاج الشريف أحمد رشيد باشا (١٨٥٨-١٩١٨) الصافران بولوا (اسم مدينة هذا العالم)، في آخر فترة حكم الدولة العثمانية كان واليا في الموصل والحجاز، وكان ذا شخصية معروفة في مجال الفقه الإسلامي وعلم التاريخ والأدب. وفي عام ١٨٥٨ ولد في استنبول، وفي عام ١٩١٨ توفي فيها، وترك بعد وفاته حوالي ١٢ رسالة تحتوي على ترجمة للإمام الأعظم في مجال السياسة، وكانت تلك الترجمة مختصرة، وكذلك كانت هذه الرسائل قد كتبت باللغة العثمانية القديمة، وكانت عبارة عن ٢٤ صفحة، وطبعت هذه الرسالة عام ١٣٢٨/١٩١١ في استنبول. وهذه الرسالة التي تشير الى الجوانب التي جعلت من الامام ابو حنيفة (٧٦٧/١٥٠) هو الامام الأعظم، أو جملة الامام الأعظم والتي تحتوي ايضا على معلومات مهمة تلقي الضوء على تاريخ العلوم الاسمية. وبينما تبين هذه الرسالة القدرة العلمية للامام الاعظم واثرها على الدراسات التي اجريت في الفترات اللاحقة تذكر بانه هو مؤسس علم الفقه وعلم الكلام و، ولهذا (جملة الإمام الأعظم) تأكدت من هذه الرسائل للإمام ابي حنيفة، أو بعبارة أوضح أنها وجدت لما لأبي حنيفة من العلوم الواسعة في هذا المجال. هذه الرسالة تشير إلى أن الإمام الأعظم هو إمام الأحرار يعني أن أجداد الإمام أبو حنيفة لم يوجد فيهم عبد ولا أسير، وكان في اجتهاداته كلها لم يكن يتأثر برأي غير ولا عن ضغوطات، كان حرا في رأيه واجتهاده، وكان رضي الله عنه لا يجبر الغير أو من يعرف على رأيه حتى تلاميذه، بل يترك المجال لمن أرد الاجتهاد أو التعبير عن رأيه من تلاميذه أو غيرهم، وهذه الرسالة أو الأثر قد قدم أو عرض معلومات قيمة جدا عن علم أبي حنيفة وأخلاقه وجوانب السياسة الاجتماعية.

الكلمات المفتاحية: الإمام الأعظم، أحمد رشيد باشا، علم الفقه، العلم الإسلامي، حقوق الإسلام.

A. Araştırma ve Değerlendirme

Giriş: Safranbolulu Hacı Şerif Ahmed Reşid Paşa'nın Hayatı ve Eserleri

Hukuk ve tarih ilmine büyük bir vukufiyeti olan, ayrıca şairliği ile de bilinen Safranbolulu Hacı Şerif Ahmed Reşid Paşa, vilayet defterdarlarından Nûman Fikrî Efendi'nin oğludur. 25 Şaban 1274 (10 Nisan 1858) tarihinde İstanbul'da doğdu. Üvey babası ile Edirne'de bulunduğu esnada mekteb-i rüşdiyeden, yani ortaokuldan mezun oldu. Dönemin faziletli âlimlerinden, Maârif Meclisi üyesi Hoca Mecid Efendi'den (ö. 1297/1880) Arapça ve Farsça bazı eserler okudu. Hukuk Fakültesi'nden (mektebi) üçüncü sene mezunlarının birincisi olarak mezuniyet ruûsu yani diplomasını aldı. 1872 yılında Şûrâ-yı Devlet, daha sonra Mazbata kalemlerine girip tedricen mülâzımlığa, muâvinliğe, Tanzimat Dâiresi Baş Muâvinliği'ne ve 1895'te de üyeliğine yükseldi. Aynı yıl (1895) Rumeli Beylerbeyliği¹ pâyesi ile Halep vilayeti vali yardımcılığına tayin edildi. Akabinde de Adana vali yardımcılığına naklolundu. Bir müddet Mersin mutasarrıflığı² vekâletinde bulundu. Bir müddet sonra görevden ayrılarak Bosna muhacirlerinin Ankara çevresinde iskân edilmeleri için oluşturulan komisyon âzâlığına tayin edildi. Musul valiliğine atandıktan bir müddet sonra görevden alındı. Uzun bir dönem görevden ayrı kaldı. 1329/1911 yılında Hicaz valiliğine atandı. Hicaz'da iken ikinci defa hac vazifesini ifa etti. İttihat ve Terakkî Fırkası'nın iktidara gelmesi üzerine Hicaz vilayeti valiliğinden emekli olarak İstanbul'a yerleşti. 8 Muharrem 1337 (14 Ekim 1918) tarihinde yakalandığı grip hastalığı neticesinde vefat etti. Kendisinden birkaç saat sonra vefat eden oğlu Fikrî ile birlikte Süleymaniye Camii haziresine defnedildi.³

Ahmed Reşid Efendi hukuk, tarih ve edebiyat alanlarında on iki adet eser kaleme almıştır.

1) *Rûhu'l-Mecelle: Mecelle-i Abkâm-i Adliyye*'nin tamamının Türkçe şerhidir. Şerh, *Mecelle*'nin usûl ilmine tatbik edilmesi suretiyle hazırlanmıştır. Top-

- 1 Rumeli Beylerbeyliği: Osmanlı devlet teşkilâtında Balkanlar'daki Osmanlı topraklarının yönetiminden sorumlu beylerbeyiliğe denilirdi.
- 2 Mutasarrıf: Osmanlı Devleti'nde vilayetten küçük olan sancağın en büyük idarî âmirine verilen unvandır.
- 3 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Ali Fikri Yavuz - İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, 1975), 3/138; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.), 7/1416.

lam sekiz cilttir. *Rûhu'l-Mecelle*, küçük boyda iki bin sayfayı aşan hacmiyle Ali Haydar Efendi'nin (Küçük) (ö. 1935) *Dürerü'l-hükkâm*'ından sonra en geniş şerh olma özelliğine sahiptir. Eser, İstanbul'da hicrî 1328 (m. 1911, r. 1326) yılında basılmıştır. *Rûhu'l-Mecelle*'nin fıkıh tarihi ve fıkıh usûlüne dair geniş giriş bölümü, eseri diğer *Mecelle* şerhlerinden ayıran önemli bir özelliktir. Müellif bu bölümü, *Mecelle*'nin ilk maddesindeki fıkıh tarifine ilişkin açıklamaların ve devamında doksan dokuz küllî kaidenin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla yazdığını belirtmektedir. Müellif eserin giriş kısmında fıkıh tarihiyle ilgili bölümde İslam'dan önceki şeriatlardan başlayıp fıkıh mezheplerinin doğuşuna uzanan kısa bir teşrî' tarihine yer vermekte, Hanefî mezhebinde kabul gören sınıflandırmaya göre fakihlerin tabakalarına temas etmektedir. Osmanlı uygulamasında fetva makamı, şeyhülislâmın faaliyetleri ve fetvada esas alınan belli başlı eserlerle bazı kanunnâme ve nizamlar hakkında kısa bilgilere yer verilen bu bölümde *Mecelle*'nin gerekçeleri ve hazırlık safhaları üzerinde durulmaktadır.⁴

2) *Hukûk-ı Ticâret*: Ticaretle ilgili bütün Osmanlı kanun ve nizamnâmeleri şerh eden eser, sekiz cilt hâlinde iki kez basılmıştır. İlk baskısı Avramadaki Papadopulos ile ikinci baskısı kendi imzası ile İstanbul'da 1311/1893 tarihinde yapılmıştır.

3) *Divân*: Müellifin şiirlerini ihtiva eden ve edebî geleneğe olan vukûfiyetini ortaya koyan eserdir. (İstanbul 1323)

4) *Dîn-i Mübîn-i İslâm*: Akâide, ibadete, evlenme ve boşanmaya, tasavvuf ilmi ile İslam'ın yüksek ahlâkına, dinî kardeşliğe dair bilinmesi gereken konuları kapsayan eser, İstanbul'da 1329/1912 tarihinde beş cilt olarak basılmıştır.

5) *Tercüme-i Usûli'l-bikem fî nizâmi'l-âlem*: Bu eser, Mevlânâ Hasan el-Kâfi Akhisârî'ye ait *Usûlu'l-bikem* adlı eserin tercümesi olup, 1331/1913 tarihinde Hicaz Vilayeti Matbaası'nda basılmıştır.

6) *Târîh-i Umûmî-yi İslâm*: Farklı bölgelerde hüküm süren İslam devletlerinden bahseden eser sekiz cilttir.

7) *Tercüme-i Târîh-i Âl-i Bermek*: Bermekîler'in tarihinden bahsetmektedir.

8) *Feth-i Mübîn-i Kudüs*: *Buhârî-i Şerif* ile *Fütûhu's-Şam* adlı eserlerden derlenerek hazırlanmıştır.

4 Sami Erdem, "Rûhu'l-Mecelle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/214-215.

9) *Riyâz-ı Adâlet*: Siyasetin hikmeti ve güzel ahlâktan bahsetmektedir.

10) *Hüsn ü Dil*

11) *Risâletü'l-Hayevân ve'l-İnsân Tercümesi*: Meşhur *Risâle-i İhvâni's-Safâ'*nın tercümesidir.

12) *İmâm-ı A'zam'ın Siyâsî Tercüme-i Hâli*: Makalemizin konusunu teşkil eden bu eser, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin hayatını incelemektedir. Risale 1328/1911 tarihinde İstanbul'da basılmıştır.⁵

1. İmâm-ı Âzam'ın Hayatıyla İlgili Eserler

Eser hakkında değerlendirme yapmadan ve içeriği hakkında bilgi vermeden önce İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin hayatı hakkında önceden yazılan kitaplarla ilgili kısa bilgi sunmakta yarar vardır. İmâm-ı Âzam'ın hayatı hakkında irili ufaklı pek çok kitap yazılmıştır. Bunların bir kısmı onun soyu, eğitim hayatı, ilme katkısı, fikhî ve kelâmî görüşleri, düşünce yapısının insanlar üzerindeki etkisi hakkında ayrıntılı bilgi vermekte iken bir kısmı ise özet bilgiler sunmaktadır. Burada İmâm-ı Âzam'ın hayatı ile ilgili olarak kaleme alınan eserler hakkında birtakım kısa bilgiler sunmaya çalışacağız.⁶

1) Ebû Hafs es-Sağîr (ö. 264/878), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*: İmâm-ı Âzam'ın hayatını konu alan eserleri kronolojik sıralamaya tâbi tutulduğunda ilk sırayı Ebû Hafs es-Sağîr'in *Menâkıbu Ebî Hanîfe* adlı eseri alır. Ebû Hafs'a "ilk Ebû Hanîfe menâkıbu yazarı" unvanını kazandıran bu önemli eser, bilindiği kadarıyla günümüze ulaşmamıştır. Zerencerî'nin (ö. 512/1118) *Menâkıbu Ebî Hanîfe*'si sayesinde içeriğinden kısmen haberdar olduğumuz eserde nakledilen haberlerin senetleriyle birlikte aktarıldığı anlaşılmaktadır. Eser kayıp olduğu için içeriği hakkında tafsilatlı bir bilgilendirme yapma imkânımız bulunmamaktadır.

2) Ebû Yahyâ en-Nîsâbûrî (ö. 298/910), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*: Kitap bilindiği kadarıyla günümüze ulaşmadığı için içeriği hakkında ayrıntılı bir değerlendirme yapma imkânımız bulunmamaktadır.

5 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 3/139; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, 7/1416.

6 İmâm-ı Âzam'ın hayatı hakkında yazılan eserler için bk. Huzeyfe Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2018), 147-226.

3) **Himmânî** (ö. 308/921), *Fasl fî menâkıbı Ebî Hanîfe*: İmâm-ı Âzam'ın hayatına dair sonraki dönemde yazılan birçok eserin kaynağıdır. Kitap henüz müstakil olarak neşredilmiş değildir.

4) **Tahâvî** (ö. 321/932), *'Ukûdü'l-mercân*: İmâm-ı Âzam hakkında bir şahsî biyografi çalışması olarak kaydedilen bu eserin esasında bir Hanefî biyografi derlemesi olma ihtimali de söz konusudur.

5) **İbn Ebi'l-'Avvâm** (ö. 335/946-7), *Fedâilu Ebî Hanîfe*: Günümüze ulaşan en eski ve en hacimli Ebû Hanîfe biyografilerinden biri olması hasebiyle ayrı bir öneme sahip olan eserin tam adı *Fedâilu Ebî Hanîfe ve abbâruh ve menâkıbuh*'tur. Kitap, Hanefî biyografi geleneğinde menâkıb yazımının başladığı dönemde kaleme alınıp günümüze ulaşan en geniş hacimli eserlerden biri olması dolayısıyla ayrı bir önemi haizdir.

6) **Sebezmûnî** (ö. 340/952), *Keşfü'l-âsâr*: Hanefî mezhebi biyografi yazımının günümüze ulaşan ilk örneklerinden biridir.

7) **Dîneverî** (ö. 469/1076), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*: Döneminde yazılan diğer eserlerde olduğu gibi bu kitaptaki haberlerin tamamına yakınında senetli rivayet söz konusudur.

8) **Elma'î** (V/XI. yy.), *el-Hisâlü'l-hamîde*: Hz. Peygamber'in yetiştirdiği neslin akabinde Ebû Hanîfe'nin sünnetin ihyası ve fıkhnın sistemli bir şekilde teşekkülü için gösterdiği çabaları belîğ ifadelerle överek eserine başlayan Elma'î, Ebû Hanîfe'nin ahlâkından kırk güzel haslet derlediğini ifade etmiştir. Her birinin dayandığı rivayeti/delili de zikrederek bu hasletleri tek tek sayan müellif, adeta Ebû Hanîfe'nin ahlâkî portresini ortaya çıkarmıştır.

9) **Zerencerî** (ö. 512/1118), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*: Kitaptaki haberlerin tamamına yakını Ebû Hafs es-Sağîr kanalıyla rivayet edilmiştir. İmâm-ı Âzam menâkıbları içerisinde önemli bir yeri olan eser, Murat Şimşek ve Şaban Kütük tarafından tahkikli neşri yapılarak ilim dünyasının istifadesine sunulmuştur.

10) **Beyhakî** (ö. 565/1169), *el-Mevâhibu's-şerîfe*: 556/1161 yılında telif edilen eser; bir mukaddime, on bâb ile bir hâtimedden oluşmaktadır. Mukaddime, Ebû Hanîfe'nin ismi ve künyesi hakkında bilgi vermektedir.

11) **Mekkî** (ö. 568/1172), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*: Kitap, kendisine kadar yazılmış olan İmâm-ı Âzam menâkıbları içerisinde en hacimli eser olması açısından önem arz etmektedir. Kırk bâbdan oluşan eserdeki ilk otuz bâb, doğru-

dan Ebû Hanîfe'nin biyografisine özgüdür. Geriye kalan on bâbda ise meşhur öğrencilerinin biyografileri yer almaktadır.

12) İbnü'n-Nakîb (VIII/XIV. yy.), *Menâkıbu'l-İmâmi'l-A'zam*: Daha önceki İmâm-ı Âzam menâkıblarından farklı olarak Farsça kaleme alınan bu eser, bir giriş ve on yedi fasıldan oluşmaktadır.

13) Erzincânî (ö. 743/1342-3), *Nüzhetü'l-ebrâr*: Önceki menâkıblarda olduğu gibi bu kitapta da mezhep imamının menâkıbının akabinde önemli öğrencilerinin biyografileri yer almaktadır. Bunlara ilaveten eser, dönemdeki dikkat çeken bazı isimlerin biyografilerini de ihtiva etmektedir.

14) Zehebî (ö. 748/1348), *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe*: Müellif, Ebû Hanîfe menâkıbının tedvininden geç bir dönemde yaşadığı için sözlü kültürden gelen haberler yerine, ismini vermeden yazılı kaynaklara müracaat etmek suretiyle eserini oluşturmuştur.

15) Bezzâzî (ö. 827/1424), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*: İmâm-ı Âzam menâkıbları içerisinde çok sayıda yazma nüshasının bulunması ve Türkçeye iki defa tercüme edilmiş olması gibi sebeplerle Hanefî muhitte fazlaca ilgi gördüğünü tahmin ettiğimiz eser, Mekki'nin (ö. 568/1172) *Menâkıbu Ebî Hanîfe*'si ile birkaç kez basılmıştır. Müellif, "muhtasar" olarak nitelediği eserin bir mukaddime, fassılar ve bir hâtimeden oluştuğunu eserin girişinde ifade etmiştir.

16) İbnü'd-Devâlîbî (ö. 862/1458), *Menâkıbu'l-İmâm Ebî Hanîfe*: Sadece üç varaktan oluşan eser, küçük hacimli İmâm-ı Âzam menâkıbları kategorisine dahil edilebilir.

17) İbn Kutluboğa (ö. 879/1474), *Menâkıbu'l-İmâmi'l-A'zam*: Kitap, daha çok yazılı kaynaklardan istifade edilerek hazırlanmıştır. Bu sebeple müellif ile haber kaynağı arasında bağlantıyı kuracak senet zincirleri bulunmamaktadır.

18) Süyûtî (ö. 911/1505), *Tebyîzu's-sahîfe*: Çok sayıda yazma nüshası ile günümüze ulaşan eser, ilki 1317/1899 yılında olmak üzere birçok defa basılmıştır. Kitap incelendiğinde bir Hanefî olan müellifin mezhep taassubu içinde olmadığını, İmâm-ı Âzam'ın biyografisini ifrat ve tefritten uzak, objektif bir şekilde sunmaya gayret ettiğini söylemek mümkündür.

19) Sâlihî (ö. 942/1536), *'Ukûdü'l-cümân*: Kitap, 938/1532 yılının sonlarında Mısır'da İmâm-ı Âzam hakkında gerçeği yansıtmayan bilgiler içeren bir kitabın yıkıcı etkisini bertaraf etmek amacıyla "Ebû Hanîfe'nin Faziletleri De-

nizinden Bazı Damlalar” adıyla kaleme alınmıştır. Eser, ilk olarak 1394/1974 yılında Ebü'l-Vefâ el-Afgânî tarafından tahkik edilerek basılmıştır.

20) İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*: Kitabın içeriği ve üslûbuna bakarak Heytemî'nin Şâfiî mezhebine müntesip olmasına rağmen Ebû Hanîfe hakkında çok olumlu bir kanaate sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Mezhep taassubundan uzak bir kimliğe sahip olan müellif, İmâm-ı Âzam muhaliflerini taassub ile itham etmiş ve onların iddialarının asılsız olduğunu delilleriyle ortaya koymuştur.

21) İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-bisân*: En meşhur Ebû Hanîfe biyografilerinden biridir. Eser, Sâlihî'nin (942/1536) *'Ukûdü'l-cümân*'ının özet niteliğindedir. İstanbul kütüphanelerinde çok sayıda yazmasının bulunması, eserin Osmanlı toplumunda revaç bulduğunu göstermektedir. Bu ilginin bir sonucu olarak eser, Manastırlı İsmail Hakkı (ö. 1912) tarafından *Mevabibü'r-Rabmân fi menâkıbî'n-Nu'mân* ismiyle Türkçeye tercüme edilmiş ve bu tercüme, 1310/1892-3 yılında İstanbul'da basılmıştır.

22) Kurtubî (X/XVI. yy.), *Kalâidü 'ukûdi'd-dürer*: Orta-uzun hacimli bir eser olan *el-Kalâid*, İmâm-ı Âzam medhiyelerinden oluşan bir girizgâh ile başlamakta, daha sonrasında ise eserin yazım hikâyesine yer verilmektedir. *el-Kalâid*'in diğer İmâm-ı Âzam biyografilerinden ayrılan en önemli özelliği ise eserin ilk versiyonunun önceki eserlerden istifade edilmeden yazılmış olması dolayısıyla orijinal bilgiler içeriyor olmasıdır.

23) Zîlî (ö. 1000/1591-2), *Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam*: *Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam* ve *el-Hiyâz*, Anadolu'da yazılan ilk mensur ve manzum Ebû Hanîfe biyografileri olmaları hasebiyle ayrı bir önem taşımaktadır. Zîlî'nin eserinde daha önce yazılmış menâkıb eserlerinden farklı bir kaynak belirtme metodu uygulanmıştır. Eserin asıl dikkat çeken kaynakları ise aslen biyografi niteliğinde olmayıp içlerinde biyografik unsurlar barındıran eserlerdir.

24) Şemseddin Sivâsî (ö. 1006/1597), *el-Hiyâz*: Türk diliyle nazmen kaleme alınan bu eser, aruzun hezec bahrinde mefâ'ilün/mefâ'ilün/fe'ülün kalıbında yazılmıştır. Ancak didaktik amaçla yazıldığı için beyitlerdeki kafiye düzenine ve nazım yönüne azamî önem verildiğini söylemek güçtür. Müellif, eserini ağabeyinin *Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam*'ından istifade ederek yazdığı için kaynakları da bu eserle büyük ölçüde benzerlik arz etmektedir. Eserde ilk ravinin belirtildiği haberler, nazım şekline çevrilirken ravi adının muhafaza edildiği de dikkat çekmektedir.

25) Nûh er-Rûmî (ö. 1070/1660), *ed-Dürü'l-munazzam*: Gerek içeriği, gerek kaynakları, gerekse hâkim çizgisine bakıldığında eserin X/XVI. yüzyılda Mısır'da kaleme alınan Ebû Hanîfe biyografilerinden izler taşıdığı görülmektedir. Dolayısıyla eserin temel kaynaklarının kısmen Süyûtî'nin *Tebyîzu's-sahîfe'si*, ağırlıklı olarak da Sâlihî'nin *'Ukûdü'l-cümân'* ile onun muhtasarı olan İbn Hacer el-Heytemî'nin *el-Hayrâtü'l-hisân'* olduğu söylenebilir.

26) Müstakimzâde (ö. 1202/1788), *Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam*: Türkçe kaleme alınmış orta-geniş hacimli bir eserdir. Eserin mukaddimesi ve hâtimesinde Ebû Hanîfe biyografisinden ziyade onunla ilgili olan veya olmayan genel konulardan bahsedildiği için kaynaklarının çok geniş bir yelpazede olduğunu söylemek mümkündür.

2. Eserin Değerlendirmesi

Üzerinde çalıştığımız eser, İmâm-ı Âzam'ın hayatını genel hatlarıyla ele almakta, hayatı ile ilgili özet bilgiler vermekte, siyasî tavırlarını ön plana çıkarmaktadır. Bununla birlikte onun hem fıkıh hem de kelam ilminin kurucusu, yani "İmâm-ı Âzam"ı olarak nitelenmesi ve de İmam Eş'arî ve İmam Mâtürîdî'nin rehber aldığı bir âlim olarak tanıtılması dikkat çekici bir bilgidir.

Eserde İmâm-ı Âzam'ın ilmî yönü ile Emevî ve Abbâsî yönetimine karşı takındığı siyasî tavır, diğer özelliklerine göre biraz daha ön plana çıkarılmaktadır. Eserin *İmâm-ı A'zam'ın Siyasî Tercüme-i Hâli* şeklinde isimlendirilmesi de İmâm-ı Âzam'ın Emevî ve Abbâsî idaresinin yanlış icraatlarını onaylamayarak onlara karşı takındığı siyasî tavrı sebebiyle olsa gerektir.

Eserde İmâm-ı Âzam'ın siyasî tavrı birkaç olay üzerinden gündeme getirilmektedir. Bunlardan biri, belki de en önemlisi hem Emevî hem de Abbâsîlerin devlet yönetiminde sergilediği tavır ve aldıkları kararlarda haklı olduklarını ispatlamak ve bunların umum nezdinde kabulünü sağlayarak halkı kontrol altına almak amacıyla İmâm-ı Âzam'a kadılık teklifinde bulunmaları, onun ise bu teklifleri reddediştir. Bu görevi kabul etmemesi neticesinde İmâm-ı Âzam, her iki yönetim tarafından da hapse atılarak kendisine çeşitli işkenceler edilmiş, en nihayetinde de hapiste vefat etmiştir. İmâm-ı Âzam ehil olanların görev almalarını meşru, hatta gerekli gördüğü hâlde burada siyaseten kadılık görevini kabul etmemiştir.

İmâm-ı Âzam henüz genç yaşlarında iken Hâricî lider Dahhâk Mervezî'nin (ö. 128/745) Kûfe'yi istila edip insanların öldürülmesini emrettiğinde buna karşı çıkmış, Kûfe halkını katledilmekten kurtarmıştır. Eserde anlatılan bu olay da İmâm-ı Âzam'ın yönetime karşı sergilediği bir siyasî tavır olarak değerlendirilebilir.

İmâm-ı Âzam'ın Hz. Ali'yi muhaliflerine karşı savunması ve Emevî Devleti'ne karşı isyan eden Zeyd b. Ali'yi maddi açıdan ve de fetvalarıyla desteklemesi de onun siyasetinin örneklerindedir. İmâm-ı Âzam her ne kadar bu isyana fiilî olarak katılmadıysa da Zeyd b. Ali'ye destek vermiştir. Metinde yer alan ve İmâm-ı Âzam'ın siyasî tavrını ortaya koyan bu gibi hadiselerin, eserin başlığı ve kurgulanışı ile uyumlu bir görünüm arz ettiği ifade edilebilir.

Eser matbûdur ve son sayfasında da belirtildiği gibi 9 Zilhicce 1327 / 9 Kânûn-ı Evvel 1325 (22 Aralık 1909) tarihinde Osmanlı Türkçesiyle yazılmış, 1328/1911 tarihinde İstanbul Cağaloğlu'ndaki Matbaa-i Hayriyye'de 24 sayfa olarak basılmıştır. Müellif, eserin ilk sayfasında "Esbak Musul Valisi, Mekteb-i Hukuk'tan Mezun Hacı Reşid Paşa" şeklinde tanıtılmıştır.

3. Eserin İçeriği

Besmele ile başlanan eserin ikinci sayfasından itibaren İmâm-ı Âzam hakkında özetle şu bilgilere yer verilmektedir: İsmi "Nu'man", künyesi "Ebû Hanîfe", babası "Sâbit b. Zûtâ"dır. Ecdadı Fârisî olup kendisi Kûfe şehrinde hicrî 80 yılında dünyaya gelmiştir.

Üstün bir zekâ ve ezber gücüne sahip olan İmâm-ı Âzam, Arapçadan başka Farsçayı da biliyordu. Yedi yaşında hıfzını tamamlayarak hâfız-ı Kur'ân oldu. İmam Âsım'dan kıraat dersleri alan ve İslamî ilimleri bir bütün olarak tahsil eden Ebû Hanîfe, şiir ve edebiyata olan ilgisi sebebiyle erken yaşlardan itibaren şiir söylemeye başladı. Eser içerisinde zaman zaman okuduğu bazı şiirlere örnekler de verilmiştir.

3.1. Ticaretle Meşgul Olması

Ebû Hanîfe, babasının isteği üzerine manifatura dükkânına devam ettiğinden bir müddet ilim tahsilinden uzak kaldığı bu dönem sonunda tâbiînin büyük âlimlerinden İmam Şa'bî'nin yönlendirmesiyle âlimlerin meclislerine katılmaya başladı. Babasının vefatından sonra da ortağı ve diğer çalışanları vasıtasıyla ticarete devam ederek kazancın kutsiyetini ve ticaretin inceliğini öğrendi.

Ebû Hanîfe, ulema meclislerine devam ederek pek çok muhaddis ve seçkin âlimle ilmî mütalaa ve münazaralarda bulundu. İmam Muhammed'in (ö. 189/805) en önemli öğrencilerinden ve kitaplarının ana ravilerinden biri olan İmam Ebû Hafs-ı Kebîr (ö. 217/832), Ebû Hanîfe'nin bu şekilde görüştüğü dört bin ilim sahibi insanın isimlerini sayarak aktarmaktadır.

İmâm-ı Âzam önceleri kelim ilmiyle meşgul oldu. Sahabe ve tâbiînin itikadını muhaliflerine karşı savunarak korumaya çalıştı ve bu uğurda mücadele etmek üzere defalarca Basra'ya gidip geldi. Bu çalışma ve çabanın neticesinde *el-Fıkhu'l-ekber* adlı akâid kitabını ilk eseri olarak telif etti.

3.2. Kelam ve Akâid İlminde de İmam Kabul Edilmesi

Ebû Hanîfe, kendisinden iki asır sonra gelen ve Ehl-i sünnetin kelam ilminde imamları olarak kabul edilen İmam Eş'arî (ö. 324/935-6) ile İmam Mâtürîdî'ye (ö. 333/944) rehber ve önder oldu. Esasında Eş'arî ve Mâtürîdî'nin ortaya koyduğu tüm çaba ve gayret, Ebû Hanîfe'nin akâid kitabı olan *Fıkhu'l-Ekber*'i delilleriyle beraber açıklamak ve içeriğini daha anlaşılır ve yaygın bir hâle getirmekten ibaretti. Ehl-i sünnet itikadının öne çıkan iki büyük mezhebinin imamı olan bu zâtlar, kelam ilminde Ebû Hanîfe'nin *Fıkhu'l-Ekber* ve itikada dair diğer metinlerini esas kabul ederek kelamî düşüncelerini bu eserler üzerine inşa etti. Bu noktadan hareketle İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin sadece fıkıh ilminde değil aynı zamanda kelam ve akâid ilminde de "İmâm-ı Âzam" olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Sonraki dönemlerde İmâm-ı Âzam'ın daha çok fıkıh ilminde imam kabul edilip kelam ve akâid ilminde kendisinin değil Eş'arî ve Mâtürîdî'nin imam olarak meşhur olmalarının sebebi ise bu iki imamın zamanlarında giderek çoğalan sapık fırka mensuplarıyla sürekli tartışma ve görüşmelerde bulunmaları ve bunun neticesinde de Ehl-i sünnet akâidini ispata yönelik meseleleri aklî ve naklî metodlarla ayrıntılı bir şekilde izah etmeleri dolayısıyladır. Bunun yanı sıra İmâm-ı Âzam tâbiîn devrinde yetişmiş bir âlim olarak henüz Müslümanlar arasında sapık fırkaların yaygınlaşmayıp mensuplarının da çoğalmadığı bir dönemi idrak etmişti. Bu sebeple de tabii olarak iman konusundaki bütün çaba ve gayretlerini yalnızca itikadî usûl ve kaideleri tespit etmeye ve onları Müslümanlar arasında yerleştirmeye yoğunlaştırmıştı.

3.3. Fıkıh İlmine Yönelmesi

İmâm-ı Âzam, akâid ve kelim ilmiyle meşgul olduktan sonra yirmi iki yaşında iken Kûfe'de âlimlerin reisi ve müftüsü olan Hammâd b. Ebî Süleyman'ın (ö. 120/738) derslerine katılmaya başladı. Bir müddet sonra da başarısıyla öne çıkarak bulunduğu sınıfın başı oldu. Hocası Hammâd'ın vefatına kadar da derslerine devam ederek kendisinden istifade etti. Hammâd bir ara Mekke'ye gittiğinde dersleri kendisine bıraktı. İmâm-ı Âzam, Hammâd'ın vefatından sonra hocasının ders halkasındaki ilim erbabı tarafından baş müderris olarak atandı.

Nakledildiğine göre İmâm-ı Âzam, kelim ilminden fıkıh ilmine yönelme sebebini şöyle açıklamaktadır:

“Bütün ilimlerin ve fenlerin gayelerini düşündüğümde fıkıh ilminin hedefinin tamamından çok daha üstün, büyük ve faydalı olduğunu gördüm. Hatta kelim ilminin faydasını bile fıkıh ilmine göre biraz daha az buldum. Zira bir kimse kelim ilmiyle meşgul olup en üst seviyeye ulaşarak alanında önder, tek kişi olsa bile her itikadî meseleyi mükemmel bir şekilde, tüm açıklık ve netlikle bilmesi mümkün olamamaktadır. Çünkü kelim ilminde sakınılacak, çok dikkatli olunacak birtakım hususlar bulunmaktadır.”

İmâm-ı Âzam, fıkıh ilmini diğer ilimlere neden tercih ettiğini de şu cümleleriyle izah etmektedir:

“Edebiyat ve kıraat ilminin öğretilmesi, tabiatı gereği küçüklerin meclisinde olur. Sanat ve şiirin çoğu da övme ve yerme bakımından doğru olmayan hususları tercih etmekten ibarettir. Hadis ilminde ilerlemek ise uzun bir ömre sahip olmayı gerektirir. Ayrıca insan, hadisler için çok emek sarf ettikten sonra bile kötü ezber (sû-i hıfz), yalancılık vb. hadis rivayetine aykırı kabul edilen bir arıza ile itham edilerek kusurlu görülebilir. Bunun neticesinde de rivayet ettiği bütün hadislerin sıhhati hakkında kıyamete kadar şüphe edilebilir. Bunların yanında fıkıh ilminin gayesi üzerinde dikkatlice düşündüğümde, bu ilmi tahsil etmede çekinilecek, korkulacak bir şey görmedim. Fıkıh ilmi ile meşgul oldukça ondan çok büyük tat ve lezzet aldım. Dünya ve ahiret saadetinin ancak fıkıh ilmi sayesinde elde edileceğine kesin karar verdim. Bu sebeple ömrümün tamamını bu ilmi tahsil etmeye ayırdım.”

3.4. Fıkıh İlmindeki Yetkinliği ve İctihat Metodu

İmâm-ı Âzam, fıkıh ilminde yüksek mertebelere çıktı. Özellikle de şer'î hükümleri elde etme kabiliyeti anlamına gelen içtihat yeteneği günbegün ilerledi. O, hüküm çıkarmada takip ettiği içtihat metodu hakkında şu açıklamada bulunmuştur:

“Hz. Peygamber'den bir konu hakkında rivayet edilen hadis-i şerifi 'Başımız ve gözümüz üstüne!' diyerek alırız. Bir konu hakkında sahabeden birkaç görüş rivayet edilirse bunlardan Kitab ve sünnete en uygun gördüğümüzü alırız. Fakat konu hakkında bir hadis veya sahabe görüşü bulamazsak tâbiîni taklit edemeyiz; biz de onlar gibi içtihat ederiz.”

“هم الرجال و نحن الرجال” cümlesi, İmâm-ı Âzam'ın tâbiîn âlimlerinin içtihatları hakkında sarf ettiği meşhur bir sözdür. Onun bu açıklaması, içtihat konusunda kendilerine kimsenin yaklaşamayacağı düşüncesinde olanları etkileyerek sonraki dönemlerde de gündem oluşturmuştu.

Hatta o dönemlerde İmâm-ı Âzam, Kûfe Kadısı İbn Ebî Leylâ'nın (ö. 148/765) verdiği bir hükmün hatalı olduğunu söylemişti. İmâm-ı Âzam'ın bu itirazı duyulunca durum, valiye şikayet edilmişti. Kûfe valisi, önce İmâm-ı Âzam'ı fetva vermektan alıkoymuş, ancak kısa bir süre sonra kendisinin fıkıh ilminin inceliklerine olan vukûfiyetini anlayınca hakkındaki fetva yasağını kaldırmıştı.

3.5. Siyasî Kargaşadan Uzak Kalma Çabası

Hz. Osman'ın şehit edilmesi üzerine Alevîler⁷ ile Emevîler arasında alevlenen husumet sebebiyle Emevîler, Alevîlere karşı düşmanca bir tavır takınarak Abbasoğullarını kendileri için düşman kabul etmişti. Ümeyyeoğullarının idarecileri, kendilerini haklı çıkarmak ve halk nezdinde takdir edilmek amacıyla Sıffin ve benzeri olaylarda ölenlerin durumunu İmâm-ı Âzam'a sordular. İmâm-ı Âzam da “Hakkında bilgi sahibi olmadığın bir şeyin ardına düşme” (İsra, 17/36) âyetini okuyarak âyet doğrultusunda hareket etti ve insanın kesin olarak bilmediği bir şeyi öğrenmek için çaba sarf edene kadar o şey hakkında sessiz kalmasının Allah katında sorumluluk getirmeyeceğini söyledi. Fakat Emevî Devleti'nin Kûfe Valisi İbn Hubeyre (ö. 133/750), İmâm-ı Âzam'ın bu olaylar karşısında sessiz

7 Metinde yer alan Alevîler kelimesi ile Abbasoğulları kastedilmektedir.

kalarak kendilerini desteklememesi ve de Ehl-i beyte yönelik sevgi ve meylinin bulunması sebebiyle rahatsızlık duydu. Vali, İmâm-ı Âzam'a bu olaylarda Ümeyyeoğullarının haklı olduğunu onaylatmak ve Ehl-i beyte olan muhabbet ve meylinden uzak kalmasını sağlamak amacıyla vilayet makamından yazdırdığı bir emirnâme'yi imzalayıp mühürlemesini teklif etti. İmâm-ı Âzam ise bunun kabulünün dünya ve ahiret mahrumiyetine sebep olacağını bildiğinden baskı altında yapılan teklifi kabul etmeyerek reddetti. Kûfe Kadısı İbn Ebî Leylâ ise bu konuda İmâm-ı Âzam'ın haklı olduğunu ısrarla söylemesine rağmen hapse atılmasına engel olamadı. İmâm-ı Âzam, hapisten kurtulduktan sonra 130/747 yılı başlarında Mekke'ye gitti.

İmâm-ı Âzam'ın Kûfe'den uzaklaşması üzerine 132/750 yılında Emevî Devleti sona ererek Abbâsî Devleti kuruldu. İmâm-ı Âzam bu dönemde zamanını ibadet, içtihat ve derslere vererek siyasî fırkaların münakaşalarına dahil olmadı. O, Irak ve Şam bölgesinde çarpışan inkılap dalgalarından uzak durarak Mekke'de (Bathâ'da⁸) altı yıl kaldı. Bu süreçte insanların dinî ve hukukî meselelerine çözüm getirerek hizmette bulundu. Aynı zamanda Hicaz'ın öncü fakihî 'Atâ b. Ebî Rebâh-ı Mekki (ö. 114/732) ile ilim ve irfan dolu sohbetler etti. Abbâsî Devleti kurulup ortalık sükûnete erince Kûfe'ye dönerek önceki gibi dersler vermeye devam etti.

İmâm-ı Âzam, Abbâsî Devleti'nin ikinci halifesi Mansûr Devânikî (ö. 158/775) döneminde halife tarafından Bağdat'ın inşa edilmesi için kurulan heyette görevlendirildi. Bu heyet, Bağdat'ta yapılacak ve din hizmetlerinde kullanılacak binalar ile medrese ve diğer bütün hayır kurumlarının, mahallelerin kurulum şart ve esaslarını belirlemekle görevlendirilmişti. İnşası tamamlandıktan sonra Bağdat, ilim ve hilafetin merkezi, devletin başkenti oldu. Bu süreçte İmâm-ı Âzam, müçtehit öğrencileriyle birlikte Bağdat'ta İslam'ın ahkâmını yaymaya başladı.

8 Bathâ: Mekke ile Mina arasında bir yer. Merkezinde Kâbe'nin yer aldığı bu vadinin ortasındaki çukur alana "Bathâu Mekke" (sel yatağındaki kumluk) denir. Bu alanın doğusunda, eteğinde Safâ ile bunun hizasında Merve tepelerinin bulunduğu Ebûkubey's, batısında Kuaykiân, güneybatısında Sevr, kuzeydoğusunda Nur (Hira) ve Sebîr dağları yer alır. Hac ibadetinin yerine getirildiği mekânlardan Arafat, Müzdelife ve Mina, Mekke'nin doğusundadır. Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 35/214-215.

3.6. İmâm-ı Âzam'ın Şemâili

İmâm-ı Âzam uzuna yakın orta boylu, esmer güzeli, güler yüzlü, temiz kalpli olup iyi niyet ve olgun iffet sahibi, insanlarla iyi geçinen, samimi dostluk kuran, âdâba özen gösteren, devamlı tefekkür hâlinde olan, isabetli konuşan, zayıf ve fakirlere yardım eden ve daha nice güzel hasletleri üzerinde bulunduran bir kimseydi.

Anlatımındaki mükemmellik, konuşmalarındaki belâgat ve nizam, edep ve insicam sebebiyle sözleri pek sevimli, sağlam ve güvenilir bulunan İmâm-ı Âzam, az konuşur çok susardı. Susmasında tefekkür, konuşmasında ise hikmet vardı. Boş işlerle asla meşgul olmaz, bu konuda kendisine hayret edenlere de “*Bu Allah'ın lütfudur; onu dilediğine verir*” (Cum'a, 62/4) âyetini okurdu.

İmâm-ı Âzam çok zeki biriydi. İmam Mâlik (ö. 179/795) onun hakkında şu sözü sarf etmişti: “Ebû Hanîfe şu taştan yapılmış direğin altın sütundan olduğunu söylese, getireceği delillerle karşısındaki buna ikna edebilirdi.”

O herkesle iyi geçinir, özellikle Ehl-i beyte karşı çok saygı duyar ve şöyle derdi: “Her kim Hz. Ali (ö. 40/661) ile savaştı ise muhakkak ki Hz. Ali daha haklıydı. Şayet Hz. Ali'nin onlar hakkındaki yasal muameleleri sağlam rivayetle bize kadar ulaşmasaydı muhalifleri hakkında nasıl hareket edeceğimizi bilemezdik.”

İmâm-ı Âzam, başına sarık sarardı. Kollarının yanları genişti. Geniş ve temiz elbise giyer, hoş kokular sürünürdü. Sûreti/dış görüntüsü de sûreti/ahlâkı gibi güzeldi. Kimseye muhtaç olmamaya çalışır, kazancının fazlasıyla ihtiyaç sahiplerini, özellikle de ilim tahsil eden talebeyi gözetirdi. İlmin yaygınlaşması için hem malıyla hem de görüşleriyle hizmet ederdi.

Talebelerinden İmam Ebû Yûsuf'tan (ö. 182/798) nakledildiğine göre İmâm-ı Âzam'a bu kadar ilmi nasıl öğrendiği sorulduğunda kendisi şöyle cevap vermişti: “İlim öğrendikçe şükrettim, gayretimi arttırdım. Fıkıh ve hikmet ilminden bir şeye vakıf oldukça Allah'a hamd ettim. Böylece ilmim arttı.”

3.7. İbadet Hayatı

İmâm-ı Âzam, ibadete düşkün, zühd sahibi biriydi. Geceleri akşam ile yatsı arasında, gündüzleri de kaylûle vaktinde biraz uyurdu. Kalan zamanını yüce yaratıcısına ibadetle veya dinî ve hukukî meseleleri çözmekle geçirirdi.

Yedi yaşında hafız olmuş, yetmiş yaşında da vefat etmişti. Hayatının tam kırk beş senesinde yatsı vaktinde abdest alarak namaza başladığı, sabah namazı vakti girene kadar kâim olduğu ve o abdest ile sabah namazını kıldığı bilinmektedir.

Aynı asırda İmâm-ı Âzam'ın ilim ve ahlâkına şahit olan Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) gibi nice müçtehit ve mutasavvıf şahsiyetler, kendisinden saygı ve övgü dolu sözlerle bahsederlerdi. İmâm-ı Âzam tasavvuf erbabından Dâvûd et-Tâî (ö. 165/781)⁹ gibi nice öncü şahsiyetin yetişmesinde de etkili olmuştu.

Aynı zamanda müfessirlerin büyüklerinden biri olan İmâm-ı Âzam, sürekli Kur'ân okur, anlamını tefekkür eder, şer'î meseleler hakkında içtihat edip fetva verirdi. Bunun yanı sıra muhaddislerin de büyüklerindendi. Binlerce muhaddisle görüşüp kendilerinden hadis almıştı. Hadisleri incelemeyen, üzerinde iyice düşünüp değerini tespit etmeden hüküm çıkaranların görüşlerine itibar etmezdi.

Hadis âlimlerinden Süfyân b. Uyeyne, "Kûfe'de beni ilk önce hadis öğretme makamına tayin eden Ebû Hanîfe'dir" demişti. İmâm-ı Âzam'ın hadisçiliği hakkında Süfyân-ı Sevrî ise şöyle demişti: "Ebû Hanîfe, hadis rivayetinde sağlam ve güvenilir (sika) kişilerden biri olup rivayet ettiği hadisleri hıfzına alırdı."

İmam Ebû Yûsuf da hocası hakkında, "İmâm-ı Âzam gibi hadislerin iza-hını bilen bir kimseyi daha görmedim. Her hadisin sıhhatini bizden daha iyi biliyordu" demişti.

3.8. Fıkıh İlmini Tedvin Etmesi

Fıkıh ilmini ilk defa tasnif edip belirli başlıklar altında tedvin eden İmâm-ı Âzam, bu disiplinin kurucusu ve ilk vâzıı olarak kabul edilmiştir. Kendisine "İmâm-ı Âzam" denilmesinin sebebi de hükümleri sağlam ve muhkem temeller üzerine oturtma konusunda düşünme kabiliyeti, kanaatinin güçlü ve kuvvetli oluşu yönleriyle emsallerinden üstün olması gelmekteydi. Ayrıca Kitab ve sün-

9 Kûfe'de İmâm-ı Âzam'ın yanında uzun yıllar hadis ve fıkıh okudu. Onun gözde öğrencilerinden olan Dâvûd, ilimde ve fıkıhta yüksek seviyeye ulaştı. Ayrıca etkili bir konuşma kabiliyeti vardı. Dâvûd et-Tâî, "zamanının en fasih konuşanı ve Arapçayı en iyi bileni", "fıkıhta ve re'ye imamların önde gelenlerinden biri" olduğu hâlde kaynaklarda farklı şekillerde gösterilen bazı sebeplerle kitaplarını Fırat Nehri'ne atarak zühd ve ibadete çekildi. Halktan ve dünyevî işlerden tamamen uzaklaşarak evine kapandı ve ancak namaz vakitlerinde cemaate katıldı. Dâvûd et-Tâî'nin tasavvufî hayatında az yemek, az konuşmak, az uyumak, Allah korkusu ve âhiret kaygısıyla ağlamak gibi tasavvufun kuruluş safhasının başlıca özelliklerini bulmak mümkündür. Dâvûd et-Tâî, harabe hâline gelmiş olan evinde Kur'ân okurken vefat etti. Kaynaklarda bir gece sabaha kadar okuduğu, cehennemle ilgili âyetin ileri derecede tesirinde kalarak hastalandığı ve öldüğü rivayet edilir. Mustafa Kara, "Dâvûd et-Tâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 9/48-49.

neti çok iyi kavraması, görüşünün sağlam ve güvenilir olması ve pek çok faziletlere haiz olması sebebiyle de bu unvanla meşhur olmuştu. On dört asırdan beri sayısı milyarlara ulaşmış İslam milletinde ashâb-ı kirâmdan sonra birkaç zâtın üstün vasıfla anılması ve bu zevât tarafından da Ebû Hanîfe'ye İmâm-ı Âzam denilerek saygı duyulması, onun yüksek şanına bir delildir. İmam Şâfi'î (ö. 204/820) dahi “الناس عيال على ابي حنيفة في الفقه”, yani “İnsanlar fıkıhta Ebû Hanîfe'nin çocukları gibidir” sözüyle onun mertebesini takdir etmişti.

Sahabe ile başlayan süreçte İslam topraklarının genişlediği, Müslümanların sayısının arttığı ve yeni fethedilen bölgelerde halledilmesi gereken fikhî meselelerin çoğaldığı gerçeğini gören Ebû Hanîfe, fıkıh ilminde içtihatla meşgul olmayı diğer ilimlerde derinleşmeye tercih etti. Hayatı boyunca da bütün mesaisini fıkıh ilmine tahsis ederek insanların örf, âdet ve uygulamalarını kıyas ve içtihat yoluyla Kitab ve sünnete uyumlu bir hâle getirerek fıkıh ilmini tesis etti.

İmâm-ı Âzam, fıkıh konularını önce kitap, bâb ve fasıllara ayırdı. Sonra da ilk olarak taharet, namaz ve diğer ibadet konularına yer verdi. Ardından muâmelat konularına, daha sonra da suç ve cezaların yer aldığı ukûbat meselelerine yer vererek fıkıh konularını mirasa dair meselelerin yer aldığı ferâiz (İslam miras hukuku) bölümü ile tamamladı.

İmâm-ı Âzam tarafından yazılan böyle bir eserin günümüzde mevcut olmayışı, hapse atıldığı sırada eserlerinin diğer kitaplarıyla birlikte Dicle Nehri'ne atılarak yok edilmesi dolayısıyla olmalıdır. Bununla beraber erken dönem eser telifinde tedrisle iç içe olan imlâ usûlü takip edildiğinden İmâm-ı Âzam ve İmam Ebû Yûsuf'a ait içtihatlar da İmam Muhammed tarafından bu şekilde bir araya getirilerek muhafaza edilmişti. Sonraki dönemde fakihlerin yazdığı eserler de İmâm-ı Âzam'ın uyguladığı usûle göre kaleme alındığı gibi bu kitapların tamamının içeriği kendisinden nakledilen tasnif ve tedvinden ibaretti. İmam Mâlik, İmam Şâfi'î ve İmam Ahmed b. Hanbel'in her biri müstakil birer mezhebin imamı oldukları hâlde telif ettikleri kitaplarında İmâm-ı Âzam'ın takip ettiği usûle uygun bir çerçevede hareket etmişlerdi.

Sonraki dönem (müteahhirîn) Hanefî fakihleri tarafından fıkıh konuları hakkında yapılan içtihatlardaki ihtilaf sebepleri ile fakihlerin fıkıh meselelerinde mezhep içi içtihat, tercih ve temyiz çalışmaları, neticede “hilâfiyat” adında yeni bir ilmin doğuşuna zemin hazırladı. İmâm-ı Âzam'ın hilâfiyat ilminin oluşumundaki katkıları, diğer mezhep müçtehitlerince de takdir edildi.

İmam Şâfi'î, İmâm-ı Âzam'ı "Hiçbir anne İmâm-ı Âzam'dan daha akıllı birini doğurmamıştır!" diyerek övmüştü. Bir dâhi olan İmâm-ı Âzam, yine de yalnızca kendi görüşü ile hareket etmez her meselede arkadaşlarıyla istişarede bulunur, müzakere neticesinde varılan kararı fetva olarak yazdırırdı. İmâm-ı Âzam, arkadaşlarının görüşlerine karşı çıkmadığından dolayı fûrûa dair pek çok meselede kendisi ile İmâmeyn gibi önde gelen talebeleri arasında farklı kanaatlerin bulunduğu, fıkıh kitaplarında açıkça yer almaktadır. Bu sebeple Hanefî fikhı, önde gelen fakihlerinin şer'î delillere dayanarak ve münazara usûlü çerçevesinde hür irade ve düşünceleriyle hareket ederek elde ettikleri neticelerden oluşmaktadır. Ortaya çıkan çeşitli meselelerde müçtehitlerin maslahata daha elverişli ve insanlara daha kolay olan hükmü tercih etmeleri, hükümlerin mahkemelerce tercih edilmesine ve bunların yasalaşmasına zemin hazırladı. Bu sebeple müftâ-bih olan meselelerin her biri, hem teori hem de pratikte yasal bir kanun mahiyetinde kabul gördü.

3.9. Büyük İlim Meclisi

İmâm-ı Âzam, hocası Hammâd'a on sekiz sene talebelik ettikten sonra müderris olunca ömrünün sonuna kadar, yani otuz sene boyunca ilim meclisinde ders vermeye devam etti. İmâm-ı Âzam'ın içinde yetiştiği bu büyük ilim meclisi, onun vefatından sonra da devam ederek günümüze kadar ulaştı.

İmam Mâlik, İmâm-ı Âzam ile ilmî sohbetlerde bulunmuştur. İmam Şâfi'î de İmâm-ı Âzam'ın talebesi İmam Muhammed'den İmâm-ı Âzam'ın içtihatlarını öğrenmiş, sonra da İmam Ahmed b. Hanbel'e öğretmiştir. Bu sebeple İmam Şâfi'î ile İmam Ahmed b. Hanbel'in içtihatları, o büyük ilim meclisinden neşet eden değerli eserler konumundadır.

İmâm-ı Âzam'ın verdiği hükümler, insanlara daha uygun geldiği için Müslüman halkın çoğunluğu, onun fetvalarıyla amel etmeyi tercih etmiş, buna karşın İbn Ebî Leylâ, Evza'î, Süfyân-ı Sevrî ve benzeri müçtehitler ise genel olarak metbû makamı elde edememişlerdir. Öte yandan Hanbelî ve Mâlikî mezhebine mensup kitlelerde de zamanla bir azalma görülmüştür. Günümüz İslam dünyasında birinci sırada İmâm-ı Âzam, ikinci sırada ise İmam Şâfi'î'nin mezheplerinin takip edildiği gözlemlenmektedir.

3.10. *İmâmu'l-Abrâr*

İmâm-ı Âzam, fikir bakımından da “İmâmu'l-Ahrâr”dır. Müçtehitlerini hür düşünce üzerine yetiştirdiği gibi kendi içtihatlarını da özgür düşünce esasına bina etmiş, hiçbir meselede görüşlerine bir sınırlama getirmemiştir. İnsanların hür düşünce sahibi olmasına, şahsiyetlerinin önemsenmesine ayrı bir değer veren İmâm-ı Âzam, bu yaklaşımını hükümlerine de taşımıştır. Mesela İmâm-ı Âzam’a göre ergenlik yaşının başlangıcı on ikidir. Hamileliğin en az müddeti ise altı aydır. Buna göre yirmi beş yaşını tamamlayan bir insan, dede olabileceğinden İmâm-ı Âzam’a göre bu kişi, malını sorumsuzca harcayan sefih bile olsa artık malı üzerinde tasarruf hakkına sahip olur, harcamalarına kısıtlama/hacr getirilmez.

İmâm-ı Âzam, görüşünü şöyle temellendirir: İnsanın şerefi, sözünün hükmü olmasına bağlıdır. Bir insanı bu şereften mahrum etmek, onu hayvan sınıfına katmak demektir. Sözün hüküm ifade etmesi, asıl bir nimet iken malın güzel idare edilmesi ise asıl olmayan ilave/zâid bir nimettir. Bir insanı, malını israftan korumak amacıyla harcamalarına kısıtlama getirerek (hacr) onu şeref-i zâtiyesinden mahrum etmek, sözlü tasarrufları neticesinde uğrayacağı zarardan daha ağırdır. Nitekim fikhın bir küllî kaidesine göre ağır zararı defetmek için daha hafif zarar tercih edilirken, hafif zararı defetmek içinse ağır zarar tercih edilmez. Bir başka ifadeyle asıl nimeti korumak için ilave/zâid nimet terk edilebilirse de zâid nimeti korumak için asıl nimet feda edilemez. Netice itibarıyla hür olan bir kimse, malında dilediği gibi tasarrufta bulunabilir.

3.11. *Ümmetin Işığı ve Rehberi*

İmâm-ı Âzam henüz genç bir âlim iken Hâricî lider Dahhâk Mervezî'nin (ö. 128/745) Kûfe'yi istila ederek şehir halkı için ölüm emri verdiğini işitti ve hemen Dahhâk'ın yanına varıp ona “Niçin halkın öldürülmesini emrettin?” diye sordu. Dahhâk “Mürted olmuşlar da onun için!” cevabını verdi. Bunun üzerine İmâm-ı Âzam, “Acaba halkın asıl dini başka olup da şimdi buldukları dine dahil olmakla mı mürted oldular, yoksa önceki dinleri de bu dinden mi ibaretti?” buyurduğunda Dahhâk bu sözü bir daha söyledikten sonra “Biz hata etmişiz!” diyerek kılıcını kınına soktu. Böylece İmâm-ı Âzam bir sözü ile Kûfe halkını katledilmekten kurtardı.

3.12. Edebiyatçılığı ve Şiire Olan Yatkınlığı

İmâm-ı Âzam aynı zamanda iyi bir edebiyatçıydı. Sözlerindeki fesâhat ve belâgat pek beğenilir, her nerede olursa etrafını ilim ve irfan sahibi seçkin şahıslar kuşatırdı. Kendisine saygıda bir kusur edilmez, bir mecliste olduğunu işiten kimseler, ilminden istifade etmek üzere hemen oraya gelirdi. Konuşmaya başladığında etrafındakiler edeple dinlerdi. O, gerektiğinde her ilimden bahseder; fasih konuşmasından edebiyatçılar, anlam inceliğinden belâgat sahipleri, âdâb ve ilminden âlimler, şer'î ve fikhî tespitlerinden fakihler, irfan ve hakikatlerinden ise veliler istifade ederdi.

3.13. Hoca Silsilesi ve Müçtehit Talebeleri

İmâm-ı Âzam, fıkıh ilmini hocası Hammâd'dan, o ise hocası İbrahim en-Ne-haî'den (ö. 96/714), o ise hocası Alkame b. Kays'tan (ö. 62/682), o ise sahabenin önde gelen fakihlerinden Abdullah b. Mes'ûd'dan (ö. 32/652-3) almıştı.

Yetiştirdiği talebelerden birçoğu ise içtihat edecek seviyede idi. Bunlar arasında özellikle de İmam Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve İmam Züfer (ö. 158/775), önde gelen müçtehitler arasında yer almaktaydı. Talebeleri sonraki dönemlerde fıkıh ilminin yayılmasında ve devletin İslam hukukunu tatbik etmesinde önemli görevler aldı. Bunlar arasında özellikle de İmâm-ı Âzam, İmam Ebû Yûsuf ve kendi içtihatlarını bir araya getirerek mezhebin ilk eserlerini telif eden İmam Muhammed, İslam hukuk tarihi ve erken dönem Hanefî birikiminin nakledilmesi noktasında oldukça kritik bir görev üstlendi.

Mezhebin teşekkülünde oynadıkları etkin rol dolayısıyla İmâm-ı Âzam ile İmam Ebû Yûsuf'a "Şeyheyn", İmâm-ı Âzam ile İmam Muhammed'e "Tarafeyn", İmam Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed'e ise "İmâmeyn" denildi.

3.14. Sonraki Dönemlere Etkisi

İmâm-ı Âzam, yeri ve önemi itibarıyla sadece yaşadığı asra değil, aynı zamanda günümüze kadar geçen asırlara da damgasını vuran seçkin bir fakihtir. Hangi zaman diliminde olursa olsun İslam tarihi boyunca yetişen bütün âlimler, İmâm-ı Âzam'ın içtihat ve ilminden bir şekilde istifade etmişlerdi. Bu sebeple İmâm-ı Âzam, günümüze kadar gelmiş geçmiş milyonlarca âlim, fakih ve fazilet sahibinin "Mu'allim-i Evvel"i, yani ilk hocası olmuştur. İslam ümmetinin

kâhir ekseriyeti, üstün bir kararlılıkla İmâm-ı Âzam'ın içtihatlarına tâbi olmuş ve onun yolundan gitmişlerdir. Müçtehit âlimler de onun kıymetini bilmiş ve ilmini hep takdir etmişlerdir.

3.15. Vefatı ve Vefat Sebebi

Dünya hayatının bir cilvesi olarak insanoğlu, bulunduğu makam ve konuma göre türlü musibetlerle karşı karşıya gelir ve bu vesilelerle imtihan olunur. Büyük bir âlim olan İmâm-ı Âzam da bazı insanların istirkâb ve gadri dolayısıyla çeşitli sıkıntı ve belalara maruz kalmış ve “*Musibetlerin en ağırına peygamberler, sonra veliler sonra benzerleri, sonra da benzerleri uğrarlar*” hadis-i şerifine mâ-sadak olarak uğradığı bu ağır musibet neticesinde hicrî 150 senesinde yetmiş yaşında vefat etti. Vefatına neden olan hadiseyse şu şekilde gerçekleşti:

Abbâsî Halifesi Mansûr Devenâkî, İmâm-ı Âzam'ı kâdılkudât olarak atamak istedi. İmâm-ı Âzam ise bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine Mansûr, İmâm-ı Âzam'ı hapse attırdı. İmâm-ı Âzam hapiste işkence ve ızdıraba maruz kaldı. Mansûr talebinde ısrar etti, fakat İmâm-ı Âzam kadılık teklifini kabul etmektense hapse razı oldu. Sebebi düşünüldüğünde anlaşılmaktadır ki kadı olmayı kabul etmek, idamdan daha kötü bir belaya neden olacaktı. Müçtehitlerin imamı İmâm-ı Âzam, “Kendine değer verip itibarını gözeten insan nazarında dünya değersiz, eziyeti ise önemsizdir” sözüyle her türlü eza ve cefaya katlandı, kadılık işini kabul etmeyerek canını ve dünyasını feda etti.

Hız. Peygamber (s.a.v) Allah tarafından şer'î hükümlerin tatbik edilmesiyle görevlendirilmişti. Âlimler de peygamberlerin vârisleridir. İmâm-ı Âzam'ın, bir şehirde bulunan âlimlerden fakih olanların kadılığa tayin edilmesinin daha uygun olduğu görüşüne sahip olduğu ve de kendi kanaatine herkesten önce riayet etmesi gerektiğini bildiği hâlde kadılık görevini kabul etmekten ısrarla kaçınması, Halife Mansûr'un kadılık teklifini kabul etmenin caiz olmayacağı düşüncesinden başka bir şeye hamledilemez.

Esasında İmâm-ı Âzam'ın kadılık görevini kabul etmeme hususundaki olağanüstü çabasının hikmetini siyasî sebeplerde aramak gerekir. Tarihçilerin de bildiği gibi devletler genellikle kuvvet ve zor kullanarak tahakkümde bulunurlar. Abbâsî Devleti, Sâsânî Devleti'nin enkazı üzerine bina edildiği gibi Türkistan halkının bîatını Bermekî Devleti'nin komutanı vasıtasıyla almıştı. Bermekî Devleti'nin başında bulunan Hâlid Bermekî'nin (ö. 165/781-2) devletin siyaset ve

idaresine hâkimiyeti de müstebitçe idi. Halbuki, İmâm-ı Âzam ve diğer imam-
ların içtihatları, Kitab ve sünnete bağlı olup, sahabenin görüş ve uygulamalarına
dayanmaktaydı. Dört halifenin yönetim ve siyaset anlayışı da danışma usûlü ile
hürriyet esası üzerine bina edilmişti.

İmâm-ı Âzam ve diğer müçtehit imamlar, görüşlerini özgürce açıklayıp uy-
gulama imkânı bulamayacakları siyaset ve idare hukuku ile örfî ceza hukuku gibi
alanlarda yönetimin işlerine karışmadılar. Müçtehit imamlar, fikhî çalışmalarını
daha ziyade ibadet, evlilik ve gündelik işlemler (muâmelat) üzerine yoğunlaştır-
mak durumunda kaldılar. Fakat İmâm-ı Âzam'ın insanlar arasındaki saygın yeri,
yönetimi rahatsız etmeye devam ediyordu.

İmâm-ı Âzam, Mansûr'un kadılık teklifini öğrencisi İmam Ebû Yûsuf ile
istişare etti. Ebû Yûsuf, teklifi kabul etmesinin insanların yararına olacağını,
“Gemi sağlam, kapıcısının ilmi de üstün” cümlesiyle ifade etti. İmâm-ı Âzam
ise öğrencisinin cevabına öfkelenerek “Zannedersem sen kadı olma arzusunda-
sın!” dedi. Neticesindeyse hapse konuldu.

İmâm-ı Âzam, kadılık görevini kabul etseydi fitne dalgaları içinde yok olup
giderdi. Her ne kadar görevi kabul etmeyip eza ve cefaya sabretmesi, vefatına
sebepten ziyade kendisi, kıyamete kadar Ehl-i sünnetin önderi olarak bilinen
bir isim olarak hafızalara kazındı.

Halife Mansûr'un İmâm-ı Âzam'ı böyle bir sıkıntıya sokması ise İmam'ın
Ehl-i beyte olan sevgisi dolayısıyladır. Zemahşerî, “(Allah) *abdîm zâlimlere ulaş-
maz, (onlar için söz veremem dedi)*” (Bakara, 2/124) âyetinin tefsirinde, “Ebû
Hanîfe, gizlice fetva vererek insanları Halife Mansûr ve benzerlerine karşı Zeyd
b. Ali'ye yardıma çağırırdı” bilgisine yer vermiştir.

3.16. Defnedilmesi ve Türbesi

İmâm-ı Âzam, Bağdat'ın doğusunda kalan Hayrezân isimindeki bir mahalde,
vasiyeti gereği önceden satın aldığı bir mekâna defnedildi.

Abbâsî halifelerinden Hâkim-Biemrillah, İmâm-ı Âzam'ın kabri üzerinde
basit bir türbe yaptırdı. Selçuklu ailesinden Şah Şeref, bu basit türbeyi yıka-
rak yerine mükemmel bir yapı inşa etti. Yanına da bir cami ve medrese yaptırdı.
Sonraki dönemlerde de bu yapıların bakım ve onarımlarına devam edildi.
İmâm-ı Âzam'ın nesli, oğlu ve aynı zamanda fukahânın önde gelenlerinden biri
olan Hammâd'dan günümüze kadar devam etti.

Sonuç

Ahmed Reşid Paşa tarafından kaleme alınan ve İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin hayatına kısaca değinen bu eser, onun Emevî ve Abbâsî Devleti'nin yanlış politikalarını onaylamadığını, bu doğrultuda teklif edilen kadılık görevini, hayatına mâl olmasına rağmen kabul etmediğini gerekçeleriyle birlikte sunmaktadır.

Eser, Ebû Hanîfe'yi sadece fıkıh ilminin kurucusu olarak değil, aynı zamanda *el-Fıkhu'l-ekber* gibi İslam akâidine dair yazdığı eserlerle Ehl-i sünnet itikadının mezhep imamları olan İmam Eş'arî ve İmam Mâtürîdî'ye rehber olarak aynı zamanda akâid ilminin de "İmâm-ı Âzam"ı olduğu vurgusuyla öne çıkarılmaktadır. Diğer yandan onun İmam Mâlik ile ilmî müzakerelerde bulunduğu, talebesi İmam Muhammed'in Şâfiî mezhebi imamı İmam Şâfi'î'ye rey fikhını öğreterek yetişmesine katkı sağladığı, İmam Şâfi'î'nin de Hanbelî mezhebinin imamı olan İmam Ahmed b. Hanbel'in hocası olduğu bilgilerine yer veren risale, böylelikle İmâm-ı Âzam'ın Ehl-i sünnetin amelî mezhepleri üzerindeki tesirini de gözler önüne sermektedir. Buradan hareketle kendisinden sonra gelen bütün Ehl-i sünnet fakihlerinin doğrudan veya dolaylı olarak üstadı olduğu vurgulanmaktadır.

Son olarak şunu da belirtmekte fayda vardır: Özellikle de yakın tarihimizde Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınan ve içerisinde ilim ve kültür hayatımızı doğru bir şekilde tanıtacak derli toplu bilgilerin yer aldığı bu tarz eserlerin günümüz Türkçesiyle birlikte neşredilip ilim âleminin ve genel okuyucu kitlesinin istifadesine sunulması ile önemli bir hizmete vesile olunacağı ihmal edilmemelidir.

B. Metin Neşri

(1) Hazret-i İmâm-ı A'zam'ın Siyâsî Tercüme-i Hâlî Muharriri:

Esbak Musul Valisi, Mekteb-i Hukuk'tan Mezun
Hacı Reşid Paşa

(2) *Bismillâhirrahmânirrahîm*

İmâm-ı A'zam'ın (r.a) ismi "Nu'mân", künyesi "Ebû Hanîfe"dir. Pederi Sâbit b. Zûtâ b. Mâh'dır. Ve alâ rivâyetin Sâbit'in babası Nu'mân b. Merzubân olup Nu'mân'ın Zûtâ ve Merzubân'ın Mâh lakabıdır.

Herhâlde şurası muhakkaktır ki, Hz. İmâm'ın ecdâdı ensâl-i Farsdan olup, fakat kendisi Irak'ın şehri olan "Kûfe"de sekseninci sâl-i hicrîde tevellüd etmekle müsta'rbdir.

Hârikulâde bir zekâ ve hâfızaya mâlik ve lisân-ı Arabîden mâ'adâ Fârisîye dahi âşinâ olan cenâb-ı Nu'mân, sinn-i temyîze vusûlünü müte'âkiben hıfz-ı Kur'ân'a muvaffak oldu. Ve meşâhîr-i kurrâ-i seb'adan İmâm-ı 'Âsım hazretlerinden ahz-ı kırâat eyledi. Sarf, nahiv, iştikâk, me'ânî, beyân, bedî', kelâm, hikmet, hadîs, tefsîr okumaya ve güzel güzel şi'rlere söylemeye başladı.

Ekseriyâ şu beyti inşâd ile izhâr-ı te'essür eyledikleri mervîdir:

*"Kefâ hüznen en lâ hayâte henîeten ve lâ 'amele yerdâ bihillâhu sâlih"*¹

Meâli; Ne safâ-yı tâm üzre emrâr-ı evkât ve ne rızâ-yı Bâri'ye muvâfık 'amâl-ı sâlihâta muvaffak olamayışım, hüznüme kifâyet eder.

Ancak pederi Sâbit'in arzu ve emrine itâ'aten ticârethânesine gidip bezzâzlık ile iştigâli husûl-i kemâlâtına bir müddet hâil oldu. Muahharan kibâr-ı tabi'inden İmâm Şa'bî'nin (r. aleyh) delâletiyle mecâlis-i ulemâya devama başladı. Ve pederinin vefatında meslek-i mevrûsi terk etmeyip fakat şerîk (3) ve ademleri ma'rifetiyle icrâ-yı muâmelât-ı ticâriyeyi i'tiyâd ederek "el-kâsibu habîbullâh"

1 كَفَى حُزْنًا أَنْ لَا حَيَاةَ هَنِيئَةً وَلَا عَمَلًا يَرْضَى بِهِ اللَّهُ صَالِحًا

sırrına nâil ve rıbhını umûr-i hayriyeye sarf eyleyerek hem malı ve hem bedeni ile fî sebîlillâh mücâhede edip mertebe-i ulyâ-yı içtihadâda vâsıl oldu.

Ebû Hanîfe hazretleri mecâlise-i ulemâdan pek ziyâde müstefîd ve husûsiyle hafîd-i necîb hazreti risâlet penâhî İmâm-ı Ca'ferî's-Sâdık'tan (r.a) istifâza-i kemâl-i irfân ile müstenîr oldu. Ve pek çok muhaddisîn-i kirâm ve ulemâ-yı benâm ile mülâkât ve müzâkerât ederek müşârun ileyhimden dört bin zâtın isminin zikir ve ta'dâd edildiğini İmâm Ebû Hafs-ı Kebîr (r. aleyh) rivâyet eylemiştir.

Hz. Nu'mân ibtidâları ilm-i kelâm ile tevağğul eyledi. Ve usûl-i dîn hakkı Ehl-i sünnet ve cemâ'atin yani ashâb-ı kirâm ile tâbî'in zevi'l-ihtirâmın itikâdı vecihle muhafaza emrinde muhalifîn ile mübâhasatta bulundu. Bîd-defa'ât Basra'ya gidip onlarla mücâhedeler eyledi. Ve *Fıkh-ı Ekber* denilen akâ'id kitabını bu ilimde birinci eser olarak te'lîf etti ki iki yüz sene sonra yetişip ilm-i kelâmda imâm olan Eş'arî ve Mâtürîdî'nin (r. aleyhimâ) sa'y ve himmetleri *Fıkh-ı Ekber*'i tevsî'den ibâret olmakla **Ebû Hanîfe hazretleri ilm-i kelâmda dahi İmâm-ı A'zam'dır.** Eş'arî ve Mâtürîdî hazerâtının ilm-i kelâmda imâm olmak üzere iş-tihârı kendi zamanlarında tekessür ve tenevvü' eden fırak-ı dâlle müntesipleriyle mübâhasât ve mükâlemât-ı mütevâliyede bulunarak isbât-ı akâ'id-i ehl-i hakka masrûf olan mesâilerinden nâşî olup Ebû Hanîfe (4) hazretleri devr-i tabî'inde zuhûr ettiği cihetle henüz müslümanlar arasında fırak-ı dâlle mensûbîni tekessür etmediğinden usûl ve kavâ'id-i i'tikâdi beyân ile iktifâ etmiştir.

Binâen alâ zâlik nâsın her zaman muhtâç olduğu mesâil ve ahkâm-ı fıkhîyye ile iştiğâli daha nâfi' görerek Kûfe'de reîsu'l-ulemâ ve müftü olan Hammâd ibn Ebî Süleymân hazretlerinin dersine yirmi iki yaşında olduğu halde devamı başlayıp az bir müddet sonra ser-halaka-i talebe yani "sınıf başı" oldu. Ve müşârun ileyhin irtihâline kadar istifâde eyledi. Cenâb-ı Hammâd bir aralık Mekke-i Mükkerreme'ye azîmet ettiğinde emr-i tadrîsi kendisine havale etmiş ve müşârun ileyhin vefatında bilcümle ihvânının tensîbiyle kâim-makâmı olmuştur. Sene 120.

Hatîb Bağdâdî ve sâir ulemânın rivâyetine göre müşârun ileyh, "Ulûm ve fûnûnun gayelerini tasavvur ve mülâhaza ettiğimde ilm-i fikhın gayesini cümleden ecell ve enfa' buldum hatta bi'n-nisbe ilm-i kelâmın dahi faydası ve gayesi az olduğunu anladım zîrâ sâhibi kemâl bulup teferrüd ettiğinde dahi her meseleyi cihâren tekemmüle kadir değildir. Çünkü ihtirâz olunacak cihetler bulunur. Ulûm-u edebîyye ile ilm-i kıraâtın dahi muktezâsı li-eclî't-ta'lîm mecâlise-i subyândır. San'at-ı şî'rin ağılebi ise medih ve hiciv bâbında ihtiyâr-ı kizbden

ibârettir. İlm-i hadîste mahâret kesb etmek –o tarihte henüz kütüb-i ehâdis tertîb olunmamasıyla muhaddisîni arayıp bularak onlardan istima'ı icap edeceği cihetle– uzun ömre mütevakkıf olmasıyla beraber insan pek çok emek sarf ettikten sonra sû-i hıfz veyâhud kizb gibi münâfi'-i kabûl-i rivâyet olan bir 'ârıza ile ithâm olunur da kıyâmete kadar (5) kendisi hakkında müceb-i şeyn olur. Ama ilm-i fıkhnın gayesini dikkatlice mütâla'a ettiğim halde tahsilinde bir mahzûr göremedim. Mesâilini teftîş, sahâif-i evrâkını taklîb ettikçe idrâk ettiğim lezzet ve halâvet arttı ve cezm ettim ki dünya ve âhiret sa'âdeti, ma'aş ve ma'âd-ı intizâm ve selâmeti ancak bu ilm-i celîl sayesinde istihsâl olunabilir. Onun için cemî'-i evkât-i ömrümü bu ilmin tahsîline tahsîs ettim” buyurmuşlardır.

Müşârun ileyhın ulûm-i dîniyye ve edebiyeye ve bâ-husûs içtihad-ı ahkâm-ı şer'iyedeki mertebe-i âliyeri yevmen fe yevmen i'tilâ eyledi. Ve zât-ı fâzilâneleri kibâr-ı tabi'inden olduğundan 'ulviyyet makâmını i'lân ma'razında “bir mesele hakkında Resûl-i Ekrem (s.a.s) efendimiz hazretlerinden rivâyet olunan hadîs-i şerife 'ale'r-re'si ve'l-'ayn' deriz. Ve ashâb-ı kirâmından birkaç kavil ve rivâyet olunur ise Kitâb ve sünnete daha evfak bulduğumuz kavli ihtiyâr ederiz. Ama bir meselede hadîs veya kavli-i sahâbi bulamaz isek tabi'în-i kirâmı taklîd edemeyiz, belki biz de onlar gibi içtihad ederiz” kelimâtıyla “هُمُ الرَّجَالُ وَ نَحْنُ الرَّجَالُ” buyurmaları mertebe-i bâlâ-terîn içtihadta kendilerine kimsenin yaklaşamacağı zannında bulunanları müteessir ettiğinden hakk-ı 'âlîlerinde bâ'is-i güftigû oldu. Ve bu sırada Kûfe'de mesnednişîn-i kaza olan İbn Ebî Leylâ'nın verdiği bir hükmü tahtie ettikleri mesmû'a olunca şikâyet etmesiyle Kûfe valisi cenab-ı Nu'mân'ı iftâdan hacr ve men' etti ise de az bir zaman sonra dekâik-i fikhiyyeye olan vukûf-i tâmmını tasdîk ve teslîme mecbûr olarak ref'-i hacr eyledi.

(6) Hulefâ-i Râşidîn'den Hz. Osman'ın (r.a) vak'a-i şehâdeti üzerine Alevîler ile Emevîler beyninde alev-rîz olan nâr-ı husûmete binâen Emevîler Alevîlere dâima bedbînâne nazar etmekte ve Benî Abbâs'ı dahi ikinci bir hasım bilmekte idiler. Umerâ-i Benî Ümeyye kendilerini tebcîl ve takdîr ettirmek için “Sıffîn” vak'asında ve vekâyi'-i sâirede katl olunanların ahvalini Hz. İmâm'dan suâl eylediklerinde müşârun ileyh “وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ”² ayet-i celîlesi meâl-i âlisine nazaran insan cezmen bilmediği şeyi öğrenmek için sa'y ve ihtimâma me'mûr olup sükût ettiğinden dolayı 'ind-i ilâhîde mes'ûl olmayacağını beyan ile sükût

2 “Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin ardına düşme.” (el-İsrâ 17/36)

buyurmaları üzerine müdde'alarını fi'ilen tasdik ve mu'âmelât-ı gayr-ı münâse-
belerine teşrîk ettirmek için vâli-i Kûfe İbn Hubeyre Hazret-i İmâm'ı emri-
hükümette 'alakadar ederek makâm-ı vilâyetten yazılacak emir nâmeleri kendisi-
nin dahi imzâ ve tahtîm etmesini ve bu suretle müşârun ileyhi Hânedân-ı Ehl-i
Beyt'e olan meyl ve muhabbetinden tecrîd ile Benî Ümeyye'yi haklı gösterip taraf-
tar olmasını teklîf edip bu ise ser-mezheb-i ehl-i tahkîka göre dünya ve âhirette
mûcib-i hüsrân olacağından nâ-çâr teklîf-i mezbûri yemîn ile redde mecbûr oldu.
Kâdi-i Kûfe İbn Ebî Leylâ İmâm'ın haklı olduğunu beyân ile ilhâhtan tevekkîyi
ihtâr eylemiş ise de vâli, müşârun ileyhi hapis ve tazyîk ile ızhâr-ı ızmâr etmiştir.

Hiz. İmâm mahbûstan ber-takrîb-i halâs ile “الْفِرَارُ مِمَّا لَا يَطَاقُ مِنْ سُنَنِ الْمُرْسَلِينَ”³
tarîka-i meşrû'asına ittibâ' ederek 130 sâl-ı hicrî evâilinde “وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا”⁴ lutf-ı
celîline mazhâriyetle dâhil-i dâire-i emân-ı Beyt-i Hüdâ oldu.

(7) Ebû Hanîfe hazretlerinin Kûfe'den mübâ'adeti üzerine Devlet-i Eme-
viyye munkarız olarak sâik-i takdîr mümteni'ut-tağyir-i sübhânî hil'at-i celîl-i
hilâfeti Ebü'l-Abbâs es-Seffâh Abdullâh b. Muhammed b. Ali b. Abdullâh b.
Abbâs'a (r. anhumâ) ilbâs etmekle “Devlet-i Abbâsiyye” teşekkül etti. Sene 132.

Hiz. İmâm-ı A'zam zamanını ibâdât, içtihadât, tadrîsat gibi me'âli-i umûra
hasredip firak-ı siyâsiyenin münâkaşât ve münâfesâtına ve binâen 'aleyh Irak ve
Şam çöllerinde telâtum eden emvâc-ı inkılâba karışmayıp vâdi-i gayr-i zî zer'in
Bathâ'da selâmet ve emn-i Hüdâ'da altı sene kaldı. Ve nâsın umûr-i dîniyye ve
şer'iyedeki müşkülâtını hal ve iftâ ile umûma hizmet etti. Ve o tarihte Hicâz'ın
fakîhi ve asrının şeyhu's-şuyûhu olan kibâr-ı tabi'inden Ebû Muhammed 'Atâ
b. Ebî Rebâh-ı Mekkî hazretleri ile 'arifâne, muhakkikâne musâhabet eyledi. Ve
Devlet-i Abbâsiyye'nin takrîriyle bir dereceye kadar hasıl olan sükûnet üzerine
Kûfe'ye 'avdet edip kemâ fissâbık tadrîsâta devam eyledi.

Birinci halîfe-i Abbâsî Seffâh vefat edip biraderi Mansûr Devânîkî⁵ halife
olmuş idi. Müşârun ileyh, Hiz. İmâm'ı Şehr-i Bağdâd'ın te'sisine me'mûr et-

3 Anlamı: Peygamberlerin sünnetlerinden güç yetirilemeyeninden uzak durmak.

4 “Oraya giren emniyette olur.” (Âl-i İmrân 3/97)

5 Aile fertlerine ve halka karşı çok iyi muamele ederdi. İşçi ve sanatkârların ücretlerinin hesaplan-
masında çok hassas davrandığından “ebü'd-devânîk” (metelik babası) ve “Mansûr ed-Devânîkî”
lakaplarıyla tanınmıştır. Nahide Bozkurt, “Mansûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
(Ankara: TDV Yayınları, 2013), 28/6.

tiği heyet meyânında bulundurduğundan şehr-i mezkûrda yapılacak mebâni-i dîniyye ve medâris-i ilmiyye ve sâir müessesât-ı hayriyye ile zükâk ve meydân gibi umûma mahsûs mahallelerin sûret-i inşâ ve ta'yîninde şer'an ri'âyeti lazım gelen kuyûd ve şürûtu beyân ve îzâh ettiler. Ve hitâm-ı inşâ'ât ile dâru'l-hilâfe ittihâzında zât-ı âli-i müçtehidâneleri dahi Kûfe'den Dâru's-Selâm'a nakl-ı hâne ederek neşr-i ahkâm-ı dîn-i İslam buyurdular.

(8) Nu'mân b. Sâbit hazretleri uzuna mâil orta boylu ve güler yüzlü ve saf kalpli esmer güzeli olup takva, sıdk-ı niyyet, kemâl-i iffet, müdârât-ı halk, meveddet-i hâlise, i'tinâ-yi fedâil, devâm-ı tefekkür, isâbet-i kelâm, mu'âvenet-i zu'afâ cümle-i mekârim hasâilinden idi.

Belâğât-ı elfâzındaki nizâm ve edâ-yı kelâmındaki insicâm hasebiyle sözü şirîn ve metîn idi. Çok sükût edip az söylerdi. Lâkin sükûtunda fikret, kelâmında hikmet olup mâlâya'nî ile asla iştigâl etmezdi, Bu bâbda beyân-ı ta'accüp edenlere “ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ”⁶ buyurmuşlardır.

Şiddet dehâsı hayret-i bahş-i ezkiyâ olup İmâm Mâlik (r. aleyh) “Cenab-ı Ebû Hanîfe şu üstüvâne-i senginin umûd-i zerrin olduğunu söylese irâd-ı edille ile iknâ eder” buyurmuştur.

Hz. İmâm herkese hüsn-i mu'âmele ve ibrâz-ı mücâmele edip husûsiyle hânedân-ı ehl-i beyti pek ziyâde ta'zîm ederdi. “Hz. Ali (k. veche) ile her kim mukâtele etmiş ise şüphesiz Ali (r. a) ondan daha haklı idi. Eğer Hz. Ali'nin onlar hakkındaki mu'âmelat-ı şer'iyyesi rivâyât-ı mevsûka ile bize vâsıl olmayaydı muhalifler ve bağîler hakkında ne mu'âmele edilmek lazım geleceğini bilemez idik” buyurmuşlardır.

Başına büyük amâme sarıp ve kollarının yanları vâsi' ve temiz ve pâk elbise giyip ve itriyât sürünüp sûreti dahi sûreti gibi güzel idi.

Kimsenin lütfuyla minnettâr olmayarak hürriyet-i vicdânını selâmet-i dîni gibi merkez-i tevhitte tesbît etmiş bir muvahhit olup ancak idâre-i emr-i (9) ma'îşet ile hiçbir şahsa arz-ı ihtiyâc etmeyecek kadar fazla-i ticâretinden mâ'adasını muhtâcîne ve 'alel husus müte'allimîne sarf ve i'tâ ederek neşir ve ta'mîm-i ilm-i dîne hem lisânı ve hem malı ile ceht ve gayret ederdi.

6 “Bu Allah'ın lütfudur. Onu dilediğine verir.” (el-Cum'a 62/4)

Ebû Yusuf hazretlerinden mervîdir ki Hz. İmâm'a bu kadar ilmi nasıl öğrenebildin? Diye sual etmeleriyle müşârun ileyh "İlmi idrak ettikçe cehd ve şükür ettim. Fıkıh ve hikmetten bir şeye vakıf ve muttali' olduğca Allah Teala'ya hamd eyledim. İlmim müzdâd oldu" buyurmuşlardır.

Hz. İmâm, 'âbid ve zâhid idi. Geceleri gurûb ile 'işâ beyninde ve gündüzleri "kaylûle" vaktinde biraz uyur ve sâir zamanlarını ya sırf Hâlikına ibadetle ihyâ, yahut ibadeti mütezammin makâsıd-ı 'âliye ile ahkâm-ı dîniye ve şer'iyeyi iç-tihâd ve iftâ ederdi.

Yedi yaşında hıfz-ı Kur'an'a muvaffak olmuş ve yetmiş yaşında hatm-ı enfâs eylemiş olan zât-ı sâmilerinin mücâhede-i mâdâmel hayâtı mülâhaza olundukda mertebe-i 'ulviyeti derhal nûmâyân olur. Tam kırk beş sene vakt-i 'işâda abdest alarak salâta bed' ile tulû'-ı fecre kadar kâim olup o abdest ile sabah namazını dahi edâ ettiği meşhûrdur.

Ricâl asrından Süfyân-ı Sevrî ve Abdullâh b. el-Mübârek (k. esrârehümâ) ve emsâli sâdât-ı sûfiye ve müçtehidîn-i şer'iyeye müşârun ileyhi daima medh ve senâ ve ta'zîm ve tekrîm ettikleri gibi eimme-i şâkirdânından Dâvûd-i Tâî (k. sırrahû) gibi meslek-i tarîkat-ı 'âlîde dahi pîr olmuş zevât-ı kirâm yetişti.

Hz. İmâm, e'azım-ı müfessirînden idi. Dâima tilâvet-i Kur'an ile (10) 'ulviyet manasını tefekkür ederek mesâil-i şer'iyeyi içtihad ve iftâ ederdi.

Hz. İmâm, ekâbir-i muhaddisînden idi. Binlerce muhaddisîn-i kirâm ile mülâkî olarak kendilerinden ahz-ı hadîs edip tetkîkatıyla, ehadîs-i şerîfenin ak-samını temyîz ve dekâyıkına kesb-i ıttılâ' etmeksizin ıstınbât-ı ahkâma kıyâm edenlerin akvâl-ı da'felerini reddetti.

Eimme-i hadîsten Süfyân b. Uyeyne'ye (r. aleyh) "Kûfe'de beni en evvel ta'lîm-i hadîs makamına iclâs ve ta'yîn eden Ebû Hanîfe hazretleridir" kelâmıyla ve Süfyân-ı Sevrî (r. aleyh) dahi "Cenâb-ı Ebû Hanîfe sikâttan olup rivâyet ettiği ehâdîsi ahz ve hızf eden" buyurmalarıyla kadr-i imâmı a'lâ ettikleri gibi İmâm Ebû Yûsuf hazretleri dahi üstâd-ı mükerrerleri hakkında "İmâm-ı A'zam hazretleri gibi tefsîr-i ehâdîs-i Nebviyye'ye âşinâ kimseyi görmedim. Her hadîsin sıhhatini bizden iyi biliyordu" diyerek şehâdet etmiştir.

Hz. İmâm, ilm-i fikhın vâzı'idir. İtkân-ı ahkâmda mümtâz ve cevdet-i karîha ve kuvvet-i re'yi ile ser-efrâz olup kesret-i ma'rifet-i kitâb ve sünnet ve sıhhat-i re'y ve rivâyet ve daha pek çok fevâzıl ve fazîlet ile muttasıf olduğu

teslîm-kerde-i ekâbir olmakla “İmâm-ı A'zam” unvânıyla benâmdır. Bin üç yüz seneden beri bu güzergâh-ı fenâdan gelip geçen ve adedi milyarlara bâliğ olan millet-i İslamiyede ashâb-ı kirâmdan sonra hüccetü'l-İslam, Şeyh-i Ekber mi-sillü birkaç zâtın evsâf-ı âliye ile mezkûr olması ve onlar cânibinden dahi Ebû Hanîfe hazretlerine “İmâm-ı A'zam” denilip ta'zîm edilmesi 'uluvv-i şânına bur-hândır. Ve İmâm Şâfi'î (r. aleyh) “النَّاسُ عِيَالٌ عَلَى أَبِي حَنِيفَةَ فِي الْفِقْهِ”⁷ (11) kavî-i cemîli ile 'uluvv-i menzilet-i Hz. İmâm'ı takdir etmiştir.

Çünkü ilm-i fikhın me'hazı Kur'ân ile hadîstir. Ahkâm-ı celîlelerine muvâ-fik olan icmâ'-ı ümmet ve kıyâs-ı müctehidîn dahi sıhhat-i fûrû-i mesâile birer delildir. “أَصْحَابِي كَالنَّجْمِ بِأَيْمِهِمِ افْتَدَيْتُمْ بِأَيْمِهِمْ اهْتَدَيْتُمْ”⁸ hadîs-i şerîfnde asumân-ı hakîkatin nücûm-u hidâyet-i bahşâsı oldukları beyân buyurulan ashâb-ı kirâm (r. anhum) mehr-i münîr-i nübüvvetten iktibâs eyledikleri envârı neşir ile gece karanlığında rehnu redd-i beyâbân cehâlet ve gaflet olanlara necm-i ziyâdâr gibi irâe-i tarîk-i rüşd ve sedâd ve necât buyurdular. Tabi'în zevi'l-ihtirâm (r. aleyhim) dahi müşâ-run ileyhimin nuruyla şihâb-ı sâkib gibi ümmete imdâd eylediler.

Ancak ashâb-ı kirâm esbâb-ı nüzûl ve sudûr-u âyât ve ehâdîse vakıf ve cümlesi merkez-i takvada müttehid ve safvet-i vicdân ile muttasıf olmakla akvâl ve ef'âlini Kitâb ve sünnete tevfiik ederek beynlerinde velev cüz'î olsun ihtilâf ve nizâ' vukû'u ender idi. Hattâ Hz. Ebû Bekr (r.a), Medîne-i Tâhire'de icrâ-yı kazaya Ömerü'l-Fâruk'u (r.a) me'mur ettiği halde bir sene zarfında bir da'vacının müraca'at etmediği meşhurdur.

Ama zaman teceddüd ettikçe ahvâl tagayyür etti. Husûsiyle Şam ve Irak dâire-i İslamiye'ye ilhâk edilmesi üzerine işin ehemmiyeti ziyâdeleştii. Eğer ki Emîrül-Mü'minîn Ömer (r.a) Kûfe'ye kibâr-ı zühhâd-ı fukahâ-yı ashabtan Abdullah b. Mes'ûd, Basra'ya Ebû Mûsa el-Eş'arî (r. anhumâ) hazerâtını ve bilâd-ı sâireye diğeri bazı zevât-ı fekâhet-simâtı kadı ta'yîn ve i'zâm buyurduğundan müşârun ileyhim nâsa usûl ve ahkâm-ı dîn ve ibâdâtı ta'lîm (12) ve mu'âmelâtı ve münâkehât ve 'ukûbât-ı şer'iiyyeye dair olan vukû'âtı kitâb-ı ilâhî ve sünnet-i seniyye-i cenâb-ı nebeviyyeye tatbîkan fasl ve hasmettiler ve bir madde hakkın-

7 Anlamı: İnsanlar, fikh ilminde Ebû Hanîfe'nin evlâd u iyâli, çoluk çocuğu konumundadır.

8 “Ashabım gökteki yıldızlar gibidir; hangisine tâbi olursanız hidayete erer doğru yolu bulursunuz.” Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr, *Câmi'u beyâni'l-'ilmi ve fadlih*, thk. Ebû'l-Eşbâli'z-Zuheyri (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1414/1994), 2/323.

da Kitâb ve sünnette sarahât bulamadıkları takdirde ictihâdlarıyla amel ettiler ise de ukûl-i mütefâvit ve mu'âmelât-ı mütefâzıl olmak hasebiyle her maddede müctehidînin ittihâd ve ittifâkı kâbil olamadıktan başka bir müctehidin kavlini işitenler onun ve diğer müctehidin kavlini işitenler ictihâdı mücebince amel ve hükmettiklerinden mu'âmelât ve ahkâmda farklar hâsıl olmaya başladı.

İşte daha mühim ciheti şudur ki, hıttâ-i Şâmiyede asırlardan beri Rum devletinin kavânîni ve hıttâ-i Irakıyede Devlet-i Sâsâniyye'nin âyin-i mecûse mübtenî usûl ve kavâ'id-i mer'iyu'l-icrâ olup nâsın örf ve te'âmülü dahi şu esaslara göre cârî olmasıyla bunlardan kitâb-ı ilâhî ve sünnet-i peygamberi ahkâmına muğâyir olanlar muteber olamayacağı gibi kuzât-ı müşârun ileyhim ve sâir fukahâ-yı mütekaddimînin müctehidâtı vukû'ât üzerine ictihad-ı ahkâm-dan ibaret ve binâen aleyh ma'dûd ve gayr-i mazbût olmakla ve âlem havâdis ise an be-an tevlîd-i şûn ettikçe kavâ'id-i cedîdeye lüzum görülmekle ihtiyaca gayr-i kâfî idi.

İşte şu hakâyiki idrâk eden Ebû Hanîfe hazretleri ilm-i fıkihta içtihadı ulûm-i sâire ile tevağğule tercih ve mâdâme'l-hayât sarf-ı mesâ'î ve himmet ederek kavâ'id-i usulü zabt ve tevfir ve mesâili kavâ'ide tatbîkan temyiz ve tefrîk ile esahhini cem' ve tedvîn ve akvâl-ı muhtelif-i ashâb-ı kirâmdan maslahata evfak ve nâsa erfak olanları ihtiyâr ve usûl-i kıyâsı bittevsî' örf ve âdet ve te'âmül-i nâsı ahkâm-ı kitâb ve sünnete tevfiik ile pek çok mesâil-i fıkihiyye ictihat ve istilâhât-ı fenniyyeyi zikir ve ta'yîn ederek ilm-i fıkhı vaz' eyledi.

(13) Ve mesâil-i fıkihiyyeyi birinci defa olarak kitaplara, bablara, fasıllara taksîm edip evvelen "Kitâbu't-Tahâre" sâniyen "Kitâbu's-Salât" ve ba'dehû fıkhın ibadete müte'allik sâir kitaplarını zikir eyledikten sonra mu'âmelât kısmını ityân ve ahkâm-ı ukûbât-ı şer'iyeyi beyân ve mirasa müte'allik mesâil, yani "Kitâbu'l-Ferâiz" ile hatmeyledi.

Eğer ki müşârun ileyh tarafından yazılmış böyle bir eserin elyevm mevcut olmayışı zât-ı âli-i müctehidâneleri hapis edilmekle beraber âsâr-ı celîlelerinin dahi diğer kitaplar meyânında Dicle'ye atılarak telef edildiğine delâlet eder ise de o tarihlerde 'alâ tarîki'l-implâ tedrîs ve te'lîf usûlü mer'î olduğundan gerek Hz. İmâm'ın ve gerek İmâm-ı Sâni Ebû Yusuf hazretlerinin akvâl-ı müçtehidânelerini zapt ve tahrîr etmiş olan İmâm Muhammed hazretleri bunları te'lîf ve neşretmiştir. Müteahhirîn-i fukahâ tarafından tahrîr edilen kitâblar dahi Hz. İmâm'ın usûl-i müttehizesine göre yazılmış olduğu gibi kâffesinin mündere-

câtı zât-ı fazılânelerinin müçtehidât-ı merviyesinden ibarettir. Ve bazı mesâilde şâkirdânı tarafından dermeyân edildiği rivâyet olunan mutala'ât dahi müşârun ileyh hazretlerinin riyâset-i celîlelerinde mün'akıd-ı encümen-i 'âli-i ilmiyenin cümle-i müzâkerâtındandır.

İmâm Mâlik, İmâm Şâfi'î, İmâm Ahmed b. Hanbel (r. anhum) birer mezheb-i müstakil sahibi oldukları halde müşârun ileyhim dahi te'lîf ettikleri kitaplarda Hz. İmâm-ı A'zam'ın (r. anh) usûl-i müstahsenesine ri'âyet etmişlerdir.

Ve müteahhirîn-i fukahâ-yı Hanefiyye tarafından mesâil-i müctehid-i fihâ ile müctehidîn-i 'ızâmın esbâbı ihtilâfı ve ashâb-ı tahrîc ve tercîh ve temyîzden olan (14) fukahânın mesâil-i mezbûre hakkındaki mütala'âtı cem' ve tahrîr edilerek ilm-i fikhın şu'bât-ı mühimmesinden olmak üzere "Hilâfiyât" namıyla bir fen vücuda getirilmiştir ki bu babda masrûf olan himemât-ı 'âliyeleri mezâhib-i sâire ricâlinin dahi mazhar-i takdîri olmuştur.

İmâm Şâfi'î hazretlerinin "Hiçbir vâlide İmâm-ı A'zam'dan a'kal bir kimseyi tevlîd etmemiştir" deyü senâhân olduğu İmâm-ı hümmâm şiddet-i dehâsına i'timâden re'y-i hod ile hareket etmeyib sırât-ı müstakîm meşverette gider, "Ve şâvir-hüm fi'l-emr" furkân-ı ilâhîsine imtisâlen her meseleyi ashâbı ile ba'del müzâkere netîce-i kararı zabt ve iftâ eylerdi. Ve şâkirdânının bile re'y ve ictihâdına ta'arruz etmediğinden nâşîdir ki pek çok fûrû'-ı mesâilde üstâd-ı a'zam ile şâkirdân-ı ekremi beyninde ihtilâfât vukû' bulduğu kütüb-i fikhiyyede musarrahtır.

Binâen 'alâ zâlik mesâil-i fikhiyye-i Hanefiyye ecille-i fukahânın senelerce, asırlarca edille-i şer'iyyeye müsteniden fenn-i münazara dairesinde hürriyet-i vicdân ile icrâ ettikleri müzâkerât ve mübâhasâtın semerâtıdır. Ve vuku'âtın mesâil-i müçtehid-i fihâdan maslahata evfak ve nâsa erfak olanına tatbîki ihtiyâr-ı kerde-i meşâyih-ı İslam olmakla müçtehidât-ı nazariyye tatbîkât-ı amelîyye ile kesb-i takva ettiğinden nâşîdir ki mahâkimce, müftâ bih olan mesâil-i şer'iyye düstûrî'l-'ameldir. Binâen aleyh mesâil-i müftâbihânın her biri hem nazarî ve hem 'amelî bir kanûn-i şer'attır. Ve hususiyle vekâyı'nın tatbîk edildiği mesâil ve ahkâm-ı fikhiyye hudûsundan mukaddem içtihat edildiği cihetle "Fukahâ şu iş için berâ-yı hâtır veya li-eclî'l-havf böyle ictihat etmiştir" gibi şübehâttan sâlim ve berîdir.

(15) Ebû Hanîfe hazretleri o encümen-i 'âliyye Hammâd hazretlerinin hayatında on sekiz sene devam buyurdıkları gibi müderris olduktan sonra ilâ âhiri'l-ömür yani otuz sene müvâzabet etmişlerdir. Ve irtihâl-ı dâr-ı cinân ey-

ledikten sonra dahi bu encümen-i küberâ fakat zaman zaman mekân ve a'zâsı tebeddül ederek bâkî kalmıştır ki elyevm cevâmi'-i şerîfe ve medâris-i ilmiye-deki tadrîsât onun enkâzıdır. Ve İmâm Mâlik hazretleri, Hz. İmâm-ı A'zam ile musâhabet etmiş olduğu gibi İmâm Şâfi'î hazretleri Hz. İmâm-ı A'zam'ın şâkir-dânından İmâm Muhammed hazretlerinden müctehidât-ı İmâm'ı ahz ve ta'al-lüm etmiş ve bi'l-âhire İmâm-ı Ahmed b. Hanbel hazretlerine ta'lîm buyurmuş olduğundan müşârun ileyhimânın müctehidâtı dahi o encümen-i 'âlîden teşa'ub eden âsâr-ı kemâldir.

Fıkh-ı Hanefî müdâvele-i ârâ ve efkâr-ı müctehidînin netâyic-i meşru'a ve ma'kûlesi olduğundan dolaydır ki ahkâmı nâsa evfak gelmekle Hz. İmâm'ın hayatında ekser-i nâs müşârun ileyhin fetvasıyla amel ederek İbn Ebî Leylâ, Evza'î, Süfyân-ı Sevrî ve emsâlî müctehidînin ittibâ'ı munkarız olmuş ve Hanbeliler kesb-i killet edip Mâlikîler dahi azalmış olduğundan elyevm âlem-i İslamiyette birinci derecede İmâm-ı A'zam ve derece-i sâni'de İmâm Şâfi'î'nin (r. anhumâ) mezhepleri hüküm-fermâdır. Ve Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniye mahâkiminde dahi fıkh-ı Hanefî düstûru'l-ameldir.

Hz. İmâm-ı A'zam, fikren dahi **İmâmü'l-Ahrâr**'dır. Müctehidâtını hürriyet esasına binâ etmiş ve hiçbir meselede takyîdi re'yinde bulunmamıştır. Ezcümle sinn-i bulûğun mebdê on beş⁹ yaş olup akall-i haml dahi altı ay olmasına nazaran yirmi beş yaşını ikmâl eden bir adem cedd olabileceğinden artık (16) malını sarf hususunda sefeh ve tebzîrden tevakki etmemesi sebebiyle hacri gayr-i câiz olduğunu beyân ile buyurmuşlardır ki: "İnsânın şerefi sözünün hükmü olmasına mütevakıf olup bir ademi bu şereften mahrûm etmek behâim-i 'adâdîne ilhâk eylemektir. Husûsiyle hükm-ü lisân ni'met-i asliye ve tahsîl ve hüsn-ü idâre-i emvâl-ı ni'met-i zâidedir. Bir insânı mücerred emvâlını isrâf ve tebzîrden vikâ-yeten şeref-i zâtiyesinden mahrûm etmek tasarrufât-ı kavliyesinden mütevellid zarardan eşedir. Kâ'ideten zarar-ı eşeddi def için zarar-ı ehaff ihtiyâr olunur ise de zarar-ı ehaffi def için zarar-ı eşeddi ihtiyâr olunmaz, ta'bîr-i diğere ni'met-i asliyeyi ibkâ için ni'met-i zâide terk olunabilir ise de ni'met-i zâideye bedel ni'met-i asliye fedâ olunmaz. Binâen aleyh hür olan kimse malında keyfe mâ yeşâ tasarruf eder.

9 On beş yaş değil de on iki yaş olması gerekirdi. Zira bu, İslam hukukçularının genel kanaati olduğu gibi İmâm-ı Âzam'a göre de erkeğin bulûğa ermede asgari yaş sınırı on ikidir.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin 958. maddesinde “Sefîh olan kimse hâkim tarafından hacr olunabilir” denilmesi İmâmeyn hazeratının kavlidir. Ancak tatbîk edildiği gayet enderdir.

Hz. Ebû Hanîfe, sirâc-ü ümmet ve hâdi-i millettir.

Haricîlerin rüesâsından “Dahhâk Mervezî” nâm zât Kûfe'yi istîlâ edip ahâli-sini katl-i âmm etmeyi emir eylediğini işiten ve henüz mertebe-i ûlâ-yı iştihârda bulunan Ebû Hanîfe hazretleri giyinmeye vakit bulamayarak don gömlek ile koşup merkûmun nezdine vardıkda “Niçin katl-i ‘âmi emir eyledin?” diye suâl eyledi. Dahhâk “Mürted olmuşlar da onun için!” deyince müşârun ileyh hazretleri “Acaba nâsın dîn-i aslîleri başka olup da şimdi buldukları dîne dahil olmakla mı mürted oldular yoksa evvelce buldukları dîn dahi bu dînden mi ibaret idi?” buyurdukda Dahhâk (17) bu sözü bir daha söylettikten sonra “Biz hata etmişiz!” diyerek kılıcını kınına sokmuştur.

Sırasına göre bir kelime-i hak fetk ve retk-ı umûra, ihyâ-yı hakka, sıyânet-i dimâ-i müslimîne, terfî'-i binâ-yı cemiyete, teşyîd-i bünyân-i medeniyete sebep olduğundan Hz. İmâm te'mîn-i adâlet, muhafazâ-i hakkâniyet yolunda orduların kuramayacağı hademâtı ifa ederek bir sözüyle Kûfe ahalisini katl-i ‘âmdan kurtarmış ve sözleriyle akâid-i hakkayı tebyîn ve ahkâm-ı şerî'at-ı celîleyi ta'yîn ederek âlem-i İslamiyet ve insâniyete ebedi hidâyet bahş olup bi lutfihi Teâlâ mazhar olduğu “الْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ”¹⁰ sitâyîşine liyâkatini bihakkın isbât etmiştir.

Hz. İmâm, edîb-i lebîb idi. Fesâhât ve belâğâtı tahsîn-kerde-i füsahâ ve büleğâ olup ki geh ü gâh:

Ben bu hâletle tenezzül mü ederdim şi're

Neyleyim kurtulamam tab'-ı heves-nâkimden

Fehvâsınca inşâd-ı şi're rağbetle silki'l-le'âl nazma keşîde ettikleri ma'nâ itibarıyla te'âlî buyururlardı. Ez cümle, hâsıl-ı karîha-i ilhâm sabîhaları olan şu ebyât-ı zîr ü zebân, mevâ'iz-i âyâtı idi.

10 “Âlimler, peygamberlerin varisleridir.” (Ebû Dâvud, “İlim”, 1; İbn Mâce, “Mukaddime”, 17)

أَلَا تَتُوبُونَ إِلَىٰ رَبِّ الْأَنَامِ وَكُونُوا بِالصَّلَاحِ عَلَى الدَّوَامِ
أَلَا لَا تَطْلُبُوا إِلَّا حَلَالًا لَا تَسْأَلُوا سُبُلَ الْحَرَامِ
وَلَا تَعْتَوُوا بِمَا نَالَتْ يَدَاكُمْ وَلَا تَأْسُوا عَلَىٰ قَوْتِ الْمَرَامِ
إِلَهُ الْخَلْقِ يَدْعُوكُمْ جَمِيعًا مِّنَ الدُّنْيَا إِلَىٰ دَارِ السَّلَامِ ۝۱۱

Câmi‘-i cemî‘-i hısâl-i kemâl ve müstecmâ‘-ı kemâl-i hisâl olan İmâm-ı A‘zam ve hümâm-ı ekrem Ebû Hanîfetü’l-efhâm efendimiz hazretleri her nerede (18) bulunsa etrafını ekâbir-i ulemâ ve fuhûl-i fudalâ kuşatır, erbâb-ı tahsîl lieclî’l-istifâde her taraftan koşup gelir, kelâma başladığı gibi herkes kemâl-i edeple dinlerdi. Hz. İmâm icâbına göre her fenden bahsedib fesahâtından udebâ, me‘âni-i edebiyesinden buleğa, ma‘arifinden ulemâ, mesâil-i şer‘iyesinden fukahâ, tahkîkâtından hükemâ, tibyânından erbâb-ı kelâm, hakâyikinden evliyâ müstefid ve müstefiz olurdu.

Meşâhir-i eimme-i dînden bazı zevât buyurmuşlardır ki, “İmâm-ı A‘zam hazretlerinin nâil olduğu derecede kesret-i telâmiz ve ashâb kimseye müyesser olmamıştır.” Ve ehâdis-i müştebehenin hal ve tefsîriyle ahkâm-ı nevâzil ve akziye-i mesâilin istinbât ve takrîri bâbında onların âsâr ve hademât-ı nâfi‘alarıyla havâs ve avâmın ettikleri intifa‘ kadar hiçbir kimsenin bu yoldaki eser ve hizmetle intifa‘ etmemişlerdir. Cezâhümullâhu hayran kesîran.

Muhaddisînden bazı müteahhirîn müşârun ileyhin şâkirdânından sekiz yüz kadar zevâtın terâcim-i ahvâlini zikretmiştir. Ve bunlardan beş yüz altmış zât ilm-i fıkıhta iştihâr edip onlardan da otuz altısının mertebe-i ictihâda vâsıl ve yirmi sekizinin yalnız mansıb-i kazâyâ ve sekizinin ancak fetvâyâ ve bâkî ikisinin –ki İmâm Ebû Yûsuf ve İmâm Züfer hazretleridir– hem kazâ ve hem fetvâyâ ehil olduğunu İmâm-ı A‘zam hazretleri ta‘yîn ve beyân buyurmuştur.

11 Tercümesi:

Âlemlerin Rabbi olan Allah’a tevbe edin, devamlı iyilik üzere olun
Sadece helali isteyin, haram yollara tevessül etmeyin
Ellerinize bozgunculuk yapmayın, istediğiniz şeyin elden gitmesine de üzülmeyin
Yaratılmışların İlâhı sizi, hepimizi dünyadan âhiret yurduna çağırıyor

İmâm-ı Züfer (r. aleyh) elli yaşına vâsıl olmadan vefat etmekle kesret-i ictihada ömrü vefâ etmemiş ise de İmâm Ebû Yusuf (r. aleyh) kâdilkudât olarak pek ziyâde iştihâr eylediği gibi İmâm-ı A'zam hazretlerinin şâkirdânından olup İmâm Ebû Yusuf'tan ikmâl-ı tahsîl etmiş olan İmâm Muhammed (r. aleyh) bu iki üstâd-ı a'zamın müctehidâtını cem' ve telfîk ve kendi (19) ictihâdâtını dahi zamm ve ilâve ederek *Mebûsût*, *Ziyâdât*, *Câmi'û's-Sağîr*, *Câmi'û'l-Kebîr*, *Siyer-i Sağîr*, *Siyer-i Kebîr*, *Keysâniyât*, *Hârûniyât*, *Cürcâniyât*, *Rakkîyât* nâmındaki kitâblar ile *Kitâbü'l-'Ayn ve'd-Dîn*, *Kitâbü'l-Ferâiz*, *Kitâbü'l-Vesâyâ* ve sâir bir çok kitâbları te'lîf ve tahrîr ettiğinden neşr-i âsâr ile iştihâr etmiştir.

İmâm-ı A'zam ile İmâm Ebû Yûsuf'a "Şeyheyn" ve kezâ İmâm-ı A'zam ile İmâm Muhammed'e "Tarafeyn" ve İmâm Ebû Yûsuf ile İmâm Muhammed'e "İmâmeyn" ıtlâk olunur.

Irak'ın hîn-i fethinde Emîrû'l-Müminîn Ömer (r.a) cânibinden hüküm ve kazâya me'mûren gönderilmiş olan fukahâ-yı ashâb-ı kirâmdan Abdullah İbn Mes'ûd'dan (r.a) 'Alkame ve ondan İbrahim en-Neha'î ve bundan Hammâd ve müşârun ileyhten Ebû Hanîfe (r. aleyhim) ilm-i fikhî te'allüm buyurduklarından Hurşid-i Kâinât aleyhi efdalu't-tahiyât Efendimiz hazretlerinden leme'ân eden envâr-ı ahkâm-ı şer'îyye bi lutfihî Te'âla vasıta-i İmâm-ı hümmâm ile münteşir olmasına nazaran gelmiş ve gelecek bilcümle fukahâ-yı Hanefiyye Hz. İmâm'ın müktebesât-ı envâr-ı irfânına nispetle zerrât gibidir. Ve içlerinde parlak görünenlerin ziyâsı dahi onun lem'a-i in'ikâsıdır.

Meşâbir-i İslâm muharrirînin ifadesi vecihle: "Hz. İmâm yalnız asrının ferîdi olmayıp aradan on bir buçuk asır güzerân etmiş iken her ahkâb ve idhârda vâhidu'l-'asr olmak mertebe-i bâlâ terini hayât-ı sâniyeleri demek olan fadâil bi intihâ-yı müctehidânelerine inhisâr eylemiş ve bu sebeple bunca edvâr ve ezmândan beri bu köhne ribât-ı cihâna gelip giden milyonlarca ulemâ, fukahâ, fudalâ hep o üstâd-ı a'zamın ve daha doğrusu o **Mu'allim-i (20) Evvel**'in talepkâr-ı ilim ve kemâli olagelmiştir. Efrâd-ı ümmet teslimiyet-i tâmme ile ribkâ-i ictihâdâtına merbûtu'r-rakabe olup ser-efrâz eimme-i erba'a olan zât-ı akdeslerinin sâlik-i şahrâh fuyûzâtıdır. Yalnız efrâd-ı ümmet değil her biri efrâd-ı ümmetin mâ bihî'l-iftihârı olan eimme ve müctehidîn-i dîn bile teslimiyet-âver-i 'azm-i kadr u şânîdir.

Erbâb-ı kemâli çenemiz nâkıs olanlar rencide olur dîde-i huffâş ziyâdan her akla bir dert bu âlemde makarr-ı rahat yaşamış var mı gürûh-u ukalâdan.

Fehvâsınca muktedâ bih nâs olan Hz. İmâm-ı A'zam dahi bazı nâs tarafından belalara uğratılmış ve “أَشَدُّ الْبَلَاءِ عَنِ الْأَنْبِيَاءِ ثُمَّ الْأَوْلِيَاءِ ثُمَّ الْأَمْتَلِ فَالْأَمْتَلِ”¹² hadîs-i şerîfi muktezâ-yı 'âlîsınca eşedd belâ ile yüz ellinci sâl-ı hicrîde ve yetmiş yaşında bu âlem-i beliyâtı terk ederek vâsıl-ı dâru's-selâm olmuştur. Şöyle ki; Mansûr Devânîkî müşârun ileyhi “kâdilkudât” ta'yîn etmek isteyip Hz. İmâm imtinâ' etmesi üzerine hapis ve tazyîk ettiği meşhur ise de müşârun ileyhin bu derece isrâr ve ta'zîbi ve hazretin kabûl-i kazâdan ise felakete katlanması esbâb-ı teemmül olundukda müstebân oluyor ki sûret-i zâhirede isr-i takdîr-i zan olunan taklîd-i kazânın ma'nen i'dâmdan beter belâ olmasıyla İmâmü'l-müctehidîn hazretleri “Kendi kadrini bilip i'tibârını gözeten kimsenin nazarında dünya değersiz ve her mihneti ehemmiyetsizdir” kelâmıyla envâ'-ı ezâ ve cefâya katlanarak fedâ-yı cân ü cihânı kabûl-i emr-i kazâyâ tercih etmiştir.

Çünkü ahkâm-ı şer'iyeye-i ilâhiyenin tenfîz ve tatbîkine min tarafillâhi enbiyâ (21) ve rusûl-i 'izâm salavâtullâhi aleyhim efendimiz hazerâtı me'mûr olup ulemâ dahi verese-i enbiyâ olduğu ve bir beldede bulunan ulemâdan efkahının o belde kadılığına ta'yîne lâyıık olduğu Hz. İmâm'ın cümle-i müctehidâtından olmakla kendi ictihâdına herkesten ziyâde ri'âyet etmesi lâzım geldiği hâlde kabûl-i kazâdan musırran imtinâ' ve istinkâf eylemesi, Mansûr Devânîkî tarafından taklîd-i kazâyı içtihadına binâen gayr-i câiz görmüş olmasından başka bir şeye haml olunamaz.

Binâen alâ zâlik Hz. İmâm'ın bu husûsta fevkalâde imtinâ' etmesinin hikmetini esbâb-ı siyâsiyede aramak icab eder. Evvelen tarih-şinâsâna ma'lûm olduğu üzere Emevîler, Abbâsîler devri inkılâbât peyâpey ile masâdir-i şuûnât gûnâgûn olup bu inkılâbâta ise meşhûr Bermekîlerin büyük dahli vardır. Tercüme ettiğim “Târîh-i Al-i Bermek” de ber-tafsîl-i muharrer olduğu üzere Hâlid Bermekî âkil ve fatîn ve te'sîs ve teşkîl idâre-i devlete kâdir bir zât olup Ebû Müslim Horasânî, Türkistân ahâlisini Ebû'l-Abbas es-Seffâh'a bey'at ettirerek Devlet-i Abbâsiyye'yi te'sîs ettiği gibi merkez-i hilâfetin teşkilât-ı idariyesi dahi

12 “(İnsanlar içinde) en ağır sıkıntılara mâruz kalanlar peygamberlerdir, sonra velilerdir, sonra onları takip edenler, sonra da onları takip eden diğer kullardır.” (Tirmizî, “Zühd”, 57)

müşârun ileyhin müttefiki olup rütbe-i vezâreti ihrâz eden Hâlid Bermekî'nin himmet-i 'âliyesiyle saha-i zîb-sudûr oldu.¹³

Ancak Devlet-i Abbâsiyye Devlet-i Sâsâniyye'nin memâlikinde onun enkâzından binâ edildiği gibi Halid Bermekî'nin usûl-i siyâsiye ve idâriyesi dahi mev-rûs (22) olan usûl-i istibdâtтан ibâret idi. İmâm-ı A'zam ve sâir eimme-i dînin müctehidâtı ise Kitâb ve sünnete mübtenî ve ashâb-ı kirâmın akvâl ve ef'âline müstenîd olup Hulefâ-i Râşidîn (r. anhum) hazerâtının usûl-i siyâsiye ve idâriyeleri dahi usûl-i meşveret ve hürriyet idi.

Benâberin ne İmâm-ı A'zam hazretleri ve ne sâir eimme-i kirâm-ı müstebidlerin merâmını şer'an tervîç edemeyecekleri cihetle onlar hukûk-i siyâsiye ve idâriye ve ukûbât-ı örfiyede müctehidîn-i 'ızâmı işlerine karıştırmadıklarından müşârun ileyhim ekser-i ictihadâtını usûl-i ahkâm-ı dîn-i mübîni sıyâneten fık-hın ibâdât ve münâkahât ve mu'âmelât kısımlarına hasra mecbûr olmuşlardır.¹⁴ Ancak müşârun ileyhimin beyne'n-nas uluvv-i kadri müsellemler olmakla müstebidler, müctehidînin vücûdundan bi't-tab' mahzûz ve ta'rizâtından emîn olmadıklarından Hz. İmâm'ın en büyük hasmı, kemâl-ı fazlı ve hürriyet fikri idi.

Sâniyen Mansûr Devânikî teklîf-i kazâ için İmâm-ı A'zam ile Süfyân-ı Sevrî, Mis'âr b. Kidâm,¹⁵ Şerîk'i (r. aleyhim) birlikte huzûruna celbettği hâlde Süfyân, esnâ-yı tarîkte bir tarafa savuşmuş ve Mis'âr teklîf-i vâki'den fevkalâde tevahhuş ve ızdırâb ile âsâr-ı cinnet ızhâr eylemiş olmaları, Hz. İmâm-ı A'zam'ın imtinâ' ve istinkâfta haklı olduğuna iki şehâdet-i 'âdile makâmında telakkî olunmağa şâyândır.

Sâlisen Hz. İmâm zamân-ı pîrî ve mevsîm-i nâ-tuvânîde dûçâr olduğu tazyîkten halâsa medâr olur mülâhazâsıyla keyfiyeti ashâbı ile müzâkere etmek arzusunu izhâr ve İmâm Ebû Yûsuf ile istişâre eyledikte Ebû (23) Yûsuf emr-i kazâyı kabul buyurdıkları hâlde adâlet ve fazîlet-i müsellemlerinden nâsın müstefid olacağını beyân eylemesiyle İmâm-ı A'zam hazretleri bu bahr-i bi-pâyânın ka'r-ı nâ-yâb ve sahil-i necât ve selâmet-i mefkûd olduğunu ifade bu-

13 Bundan nâşîdir ki Abbâsîler, Bermekîlere fevkalâde hürmet ve ri'ayet ve kâffe-i icrâ'atlarına müsâ'ade ettikleri gibi bi'l-âhire devleti onların tağallub ve tahakkümlerinden kurtarmaya mecbûr olup birkaç nüfûsundan mâ'adâsını katl ile sülâle-i Bermekiyânı mahvetmişlerdir.

14 Devlet-i İslâmiyedeki inkılâbâtın kâffesi idârenin usûl-i meşveret-i şer'iyeye tamâmen tevfiik edilmemesinden neş'et etmiştir.

Kıyâm-ı şer' ile kâ'im binâ-yı devlet ve dîn Kitâbsız yaşayan inkılâbsız yaşamaz.

15 İmam Muhammed'in hocalarındandır. 155/772 tarihinde vefat etmiştir.

yurduklarında Ebû Yûsuf “Sefîne metin ve kapudânı fenninde mâhirdir” demesiyle müşârun ileyh gadab ederek “Zannederim ki sen kadı olmak arzusundasın!” deyip dâr-ı ibtilâsına çekilmiştir.

Benâberîn Hz. İmâm emr-i kazâyı kabûl etmiş olaydı telâtum-ı emvâc-ı fiten ile mustağrak olacaktı. Adem-i kabul ile belâyâya sabr ve tahammülü müte’essiren vefâtına sebep oldu ise de ilâ yevmi’l-kıyâm ser-mezheb-i Ehl-i sünnet olmakla be-nâm oldu.

Mansur Devânîkî müşârun ileyhi böyle bir girdaba ilkâ ile ifnâ etmesinin sebebi ise Hz. İmâm’ın hânedân-ı âl-i beyte olan şiddet-i muhabbetinin îrâs eylediği ‘adâvettir. Allâme Zemahşerî, “لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ”¹⁶ âyet-i kerîmesinin tefsîrinde; كَانَ أَبُو حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللَّهُ يُفْتِي سِرًّا بِوَجُوبِ نُصْرَةِ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ رِضْوَانُ اللَّهِ عَلَيْهِمَا وَحَمَلِ مَالِ إِلَيْهِ وَخُرُوجِ مَعَهُ عَلَى اللَّصِّ الْمُتَغَلَّبِ الْمُتَسَمَّى بِالْإِمَامِ وَالْحُلَيْفَةِ كَالدَّوَانِقِيِّ وَأَشْبَاهِهِ¹⁷ ibâresiyle Ebû Hanîfe hazretlerinin sırran fetvâ vererek nâsı sâdât-ı ‘ulviyeden Zeyd (b. Ali) hazretlerine nusrete da’vet eylediğini zikr ve tasrîh etmiştir.

Herhâlde Abbâsîler’in, sâdât-ı ‘ulviyeyi dâimâ istirkâb etmiş ve müşârun ileyhime ibrâz-ı muhabbet eyleyenlere pek ziyâde izhâr-ı buğz ve ‘adâvet eylemiş oldukları hakâyık-ı târîhiyedendir.

İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe b. Sâbit (r.a) vasiyeti mûcibince Bağdâd’ın şark cihetinde vâki’ olup kendisinin evvelce bi’l-mübâya’a (24) müslimîne kabristan olmak üzere vakıf eylediği “Hayzerân” nâm mahalde defnolunmuştur.

Hulefâ-i Abbâsiyye’den Hâkim-Biemrillâh medfen-i İmâm’a ‘adî bir türbe yaptırıp bazı Türkmen ümerâsı üzerine sakf inşâ ettirmiş ise de Âl-i Selçuk’tan Şâh Şeref bunları hedm ile meşhed-i İmâm’ı mükemmelen inşâ ve ittisâlinde bir câmi’-i şerîf ile medrese binâsına mübâşeret edip Celâlü’d-Devle Ebû’l-Feth Melikşâh tarafından Bağdâd’da müstevfe’l-memleket olan “Şerefü’l-Melik Ebû Sa’d b. Muhammed b. Mansûr el-Hârizmî” ma’rifetiyle 459 sâlında ikmâl ve sülâle-i tâhireleri ile hidme-i câmi’ ve türbeye ve talebe-i ilme mahsûs vakıf-

16 “(Allah) abdim zâlimlere ulaşmaz (onlar için söz veremem dedi).” (el-Bakara 2/124)

17 Anlamı: İmâm-ı Âzam, Ali b. Zeyd’e yardım etmenin, ona mal vermenin, Mansûr Devânîkî ve benzerleri gibi sözde imam ve halife diye anılan zorba hırsızlara karşı ayaklanmanın gerektiğine dair gizlice fetva veriyordu.

lar ta'yîn ve Fâtih-i Bağdâd Kânûnî Sultân Süleymân ve Fâtih-i Sâni Sultân Murâd-ı Râbi' hazretleri ile diğerk bazı selâtîn-i 'izâm-ı Osmâniye cânibinden vakit vakit ta'mîr ve termîm ve müsakkafât müstegallâtı tezyîd edildikten el-yevm ma'mûr ve âbâdân ve kabr-i münevvereleri müstecâbu'd-da' ve ziyâretgâh-ı ehl-i imândır; *rahmetullâhi aleyhi rahmeten vâsi'a*.

Müşârun ileyhın mahdûmu ekâbir-i fukahâdan Hammâd'dan (r. aleyh) zürriyeti kalarak ilâ yevminâ hâzâ sülâlesi dâim ve bâkîdir.

9 Zilhicce Sene 1327 / 9 Kânûn-i Evvel 1325

İmâm-ı A'zam hazretlerinin on üçüncü asr-ı hicrîdeki talebesinden esbak Musul Valisi

Şerîf Ahmed Reşid

Kaynakça

- Ahmed Reşid Paşa. *İmâm-ı A'zam'ın Siyâsî Tercüme-i Hâli*. İstanbul: Matbaa-i Hayriyye, 1328.
- Bozkurt, Nahide. "Mansûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/5-6. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Bozkurt, Nebi - Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/555-563. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. haz. Fikri Yavuz - İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, 1975.
- Çeker, Huzeyfe. *Hanefi Mezhebinde Biyografi Geleneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2018.
- Erdem, Sami. "Rûhu'l-Mecelle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/214-215. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *Câmi'u beyâni'l-'ilmi ve fadlih*, thk. Ebû'l-Eşbâlî'z-Züheyri. 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994.
- İbnülemin Mahmud Kemal İnal. *Son Asır Türk Şairleri*. 8 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.
- Kara, Mustafa. "Dâvûd et-Tâi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/48-49. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Ahmed Rashid Pasha's Work and Evaluation on Imām A'zam's Political Biography

by Assoc Prof. İsmail BİLGİLİ

Hacı Sherif Ahmed Rashid Pasha, originally from Safranbolu, was born in Istanbul in 1858 and passed away in 1918. Having served as the governor of Mosul and the Hejaz in the last period of the Ottoman Empire, he was a prominent figure in Islamic law, history and literature, and is known for reviving one of the twelve works of Abū Ḥanīfa. The state is his treatise. The treatise was written in Ottoman Turkish, it totals 24 pages, and was published in 1328/1911 in Istanbul. The treatise, which touches on the aspects of Abū Ḥanīfa as Imām A'zam, contains important information that sheds light on the historical processes of the Islamic sciences. In the treatise, while explaining the scientific capacity of Imām A'zam and its effect on the studies carried out in the following periods, it states that he is the founder and leader of both the science of fiqh and kalam; this emphasis is likewise made in various other sources. The treatise introduces Imām A'zam as one who did not possess slaves, who engaged in free thought without conceding to case-based reasoning, and allows others to freely explain their opinion without suppressing *mujtahids* (legal scholars).

Hacı Sherif Ahmed Rashid Pasha, who had a great command of law and the history of sciences and was also known as a poet, authored twelve works in the field of law, history, and literature. The work of Imām A'zam, the state is a short treatise that focuses on his political life.

In the work, the scholarly position of Imām A'zam and his political attitude towards the 'Umayyad and 'Abbāsīd administration are brought to the fore. Some have held that the work was appropriated as the state of Imām A'zam because of his political posture against the wrong actions of the 'Umayyad and 'Abbāsīd administration. The work presents Imām A'zam's political concerns with regards to several events. One of the most important of these is where

the ‘Umayyad and ‘Abbāsīd states offered Imām A‘zam a position as a judge in order that he may ratify their decisions and ensure their acceptance by the public. Imām A‘zam, however, refused to accept the duty of judgeship, notwithstanding he considered it legitimate and even necessary for those who were competent to take office.

The work which remains in manuscript was written in Ottoman Turkish on 9 Zilhicce 1327 / 9 November 1325 (December 22, 1909) as stated on the last page. It was published in 1328/1911 by the Printing Press Hayriyye in Cağaloğlu, Istanbul, with a total of 24 pages. On the first page of the work, the author is described as the “Governor of Esbak Mosul, Haji Rashid Pasha, Graduate from the School of Law” .Imām A‘zam is known for having engaged in the science of kalam and defending the Companions and the beliefs of the people at that time against his opponents. As a result of this, he composed a treatise on Islamic creed entitled *al-Fiqh al-Akbar* as his first work. Abū Ḥanīfa acted as a guide and leader for Imām Ash‘arī, who came two centuries later and was considered a leader of the followers of the Ahl al-Sunnah. All the efforts put forward by Ash‘arī and Māturīdī was based on explaining Imām A‘zam’s *al-Fiqh al-Akbar*, in particular its proofs, and to also render its contents more comprehensible. For this reason, Abū Ḥanīfa was deemed Imām A‘zam not only in the science of fiqh but also in kalam and creedal thought. Sources explain the reasons for why Imām A‘zam eventually inclined towards fiqh and moved away from kalam as he saw fiqh and its objectives to be more significant and useful compared to all other sciences. Imām A‘zam, who tells us of the great delight he obtained from the science of fiqh, decided that the joy of the world and the afterlife could only be achieved through the science of fiqh, which is ultimately why he devoted his entire career to its advancement.

Although Imām A‘zam did his best to avoid political entanglement, he was nonetheless imprisoned by the ‘Umayyad and ‘Abbāsīd administrations and was also subjected to torture. Imām A‘zam was first to classify the science of fiqh, which he placed under specific headings. He further divided the subjects of fiqh into books and chapters, beginning with the subject of worship, then with issues related to transactions, followed by issues of *‘uqūbāt* which included crime and punishment. Imām A‘zam completed the subjects of fiqh with his *Kitāb al-Farā’id* which includes issues dealing with inheritance. Abū Ḥanīfa is referred to as Imām A‘zam because of the fact that he established Islamic legal

rulings on a firm foundation and, moreover, had an exceptional understanding of the Quran and the Sunna, and also since his vision was sound and reliable and possessed many virtues. Historically, in the Muslim world, whose numbers till this very day has reached billions over the span of fourteen centuries, we may admit only a few persons who were commemorated with such superior qualities after the Companions. Having been dubbed as Imâm A'zam, Abû Ḥanîfa was revered by many Muslims across history and was held in high esteem.

Even Imâm Shâfi'î admired Imâm A'zam with the saying: "people are the offspring of Abû Ḥanîfa in fiqh." Imâm Mâlik is also known to have had scholarly discussions with Imâm A'zam. Imâm Shâfi'î also learned about Imâm A'zam's legal reasoning from Imâm Muḥammad, a discipline founded by Imâm A'zam which he in turn had taught to Imâm Aḥmad b. Ḥanbal. Although Imâm Mâlik, Imâm Shâfi'î and Imâm Aḥmad founded an independent school of legal thought, they adhered to the procedures established by Imâm A'zam, as is evident in their compiled works. For this reason, Imâm Shâfi'î's and Imâm Aḥmad b. Ḥanbal's legal reasonings are valuable to the science of fiqh. Imâm A'zam's legal school followed by that of Imâm Shâfi'î's are the most widespread in the Muslim world today. In the Ottoman State courts, Ḥanafî fiqh was applied and enacted. Imâm A'zam is also known as Imâm al-Aḥrâr, which is suggestive of him as the leader of free thought. He developed his own legal framework and principles on the basis of free thought and did not limit his views on any matter. Imâm A'zam was also an astute literary critic. His usage of language in an eloquent and accurate manner was recognized by many. Imâm A'zam made reference to any given science when necessary; writers are also known to have benefitted from his articulate speech. Imâm A'zam was not only the foremost jurisconsult of the century in which he was found, but is also the leading one in the present century. All the scholars who have emerged in every century have benefited from the legal framework and knowledge of Imâm A'zam. For this reason, Imâm A'zam is considered to be the Mu'allim al-Awwal (the First Teacher). Muslims were bound to the legal reasoning of Imâm A'zam and followed his path in this way. Legal scholars in general had also recognized the great value of his knowledge.

Consequently, Imâm A'zam had experienced a great deal of suffering towards the end of his life. He passed away in a prison in Baghdad at the age of seventy in 150 of the Hegira for refusing to accept the post of qadi. He was

buried in a place named Khayzuran east of Baghdad. Treatises written in Ottoman Turkish in more later periods contain valuable information that could reacquaint us with our past and likewise shed light on our future. These works should be transcribed into modern Turkish and made readily available to the public. A markedly strong connection with the past will indeed ensure the enlightenment of the future.

Keywords: Imām A‘zam, Ahmed Rashid Pasha, Fiqh, Islamic Sciences, Islamic Law.